नेपालमा द्वन्द्व स्थगनको कुरो देखि राजनीतिक स्थायित्वको कुरो सम्म

सिमान्तकृत समुदायहरुको लागि राज्यपुनरसंरचान र समावेशी उपायहरू

बालकृष्ण माबुहाङ

आईपिएस कार्यपत्र नं. 10

साराङ्स

नेपाल एउटा ऐतिहासिक घडीमा गुज्रिरहेको छ, खासगरि माओवादी सशस्त्रसंघर्षको शान्तिपूर्ण अवतरण सन् 2005 मा भए पछि । हिन्दुराष्ट्र, हिन्दु राज्य र हिन्दु राजतन्त्र समाप्तभै सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र घोषणा गरियो, अपितु संविधान निर्माण प्रक्रिया लम्विदो छ। सताब्दियौँ देखि जम्मा भएका मुद्दाहरू अव बन्ने राज्यबाट सम्बोधन हुने अपेक्षा राख्नु अस्वभाविक होइन । अपितु भविष्यप्रति आसातित समुहहरु र यथास्थितीवादीहरू बिच रहेको द्वन्द्वले एउटा अनिश्चितताको अवस्था सृजना भएको छ। पुरानो शक्तिकै अधिनमा रहेको राज्यले अपेक्षित नयाँ आकाङ्क्षा र चाहाना राख्ने समूहहरूलाई राज्य पुनरनिर्मानको बहसमा सहभागी गराउन चाहेको छैन । यो कार्यपत्रले शक्ति संरचना प्राप्तिको लागि आकाङ्क्षा राक्ने समूहहरूको बारेमा ऐतिहासिक तथा वर्तमान अवस्था माथि प्रकाश पार्नेछ। साथै राज्यले हालमा लिएको समावेशी नीतिको बारेमा चित्रण गर्दै कार्यपत्रको निचोड उक्त समावेशी नीतिहरू उपर तुलनात्मक र समिक्षात्मक बहस विश्लेषण गर्नेछ । अध्ययन उपलब्ध विभिन्न तथ्याङ्कहरुमा आधारित हुनुको साथै केही भरपर्दा स्रोतव्यक्तिहरूसंगको दोहोरो विचार आदानप्रदानबाट प्राप्त निश्कर्षहरू पनि समावेश गरिएको छ।

© Berghof Foundation Operations GmbH – CINEP/PPP 2015. All rights reserved.

प्रकाशनका सम्बन्धमा

यो अनुसन्धान पत्र 'Avoiding Conflict Relapse through Inclusive Political Settlements and State-building after Intra-State War' नामक परियोजना मार्फत तयार गरिएको छ जसले द्वन्द्वोत्तर राजनीतिक व्यवस्थापन, सहभागितात्मक प्रकृया र समावेशी प्रभावका बारेमा विश्लेषणात्मक अनुसन्धान गरि आएको छ । सन् 2013 को फेब्रुअरीबाट शुरु भइ सन् 2015 सम्मको यो दुई वर्षे परियोजना अवधिमा लामो समसम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्था पहिचानका साथै द्वन्द्वमा सहभागी सरोकारवालाहरु राज्य सञ्चालनको तहसम्म पुग्दाका आरोह तथा अवरोहहरुको विश्लेषण गरि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहका अनुसन्धाता, तथा नीति निर्माताहरुलाई द्वन्द्वोत्तर समयमा राष्ट्र निर्माण तथा सुशासनका क्षेत्रमा बढी भन्दा बढी सहभागिता, प्रतिनिधित्व तथा उत्तरदायित्व बृद्धि गर्दै प्रभावकारी कार्यान्वयनका अभ्यासहरुसम्बन्धी जानकारी प्रदान गर्नु पनि परियोजनाको उद्देश्य रहेको छ । कोलम्बियाको संस्था सिनेप/पीपीपी (CINEP/PPP) परियोजना संयोजक रही जर्मनीमा रहेको संस्था वर्गअफ फाउन्डेशन (Berghof Foundation) को समग्र संयोजनमा सञ्चालित यो परियोजना पाँच विभिन्न देशहरुमा सञ्चालन गरियो । यी देशहरुमा एलसाल्भाडोरमा रहेको संस्था फ्लास्को -FLACSO), दक्षिण अफ्रिकामा इन ट्रान्सफरमेशन इनिसिएटिभ (In Transformation Initiative), सुडानमा सुद् इन्सिटच्युट (Sudd Institute), आचे/इन्डोनेशियामा आचे पोलिसी इन्सिटच्युट (Aceh Policy Institute) तथा नेपालमा शान्तिका लागि सहकार्य (Friends for Peace) नामक संस्थाहरुबाट अनुसन्धान कार्यहरु भए । अनुसन्धानपत्रमा व्यक्त गरिएका विचार तथा भावनाहरुले सिनेप/पीपीपी -CINEP/PPP), वर्गअफ फाउन्डेशन (Berghof Foundation) तथा परियोजना लागु भएका देशस्थित रहेका साझेदारहरुको विचार तथा भावनालाई प्रतिविम्वित गर्दैनन्। परियोजनाबाट भएका, गरिएका अन्य प्रकाशनहरुका सम्बन्धमा वर्गअर्फ फाउण्डेशनको वेवसाइट हेर्न सक्नुहुनेछ । (www.berghof-foundation.com)। थप जानकारीका लागि परियोजना संयोजक डा भेरोनिक डुडोट .-Dr. Véronique Dudouet) सँग v.dudouet@berghof-foundation.org मा सम्पर्क राख्न सक्नुहुनेछ ।

लेखकका सम्बन्धमा

बालकृष्णमाबुहाङ् त्रिभुवन विश्वविध्यालयमा प्राध्यापन गर्छन् । उनले नेपाल जनजाति महासङ्घको महासचिव (सन् 1999-2002) भएर काम गरेका थिए । उनी नेपालमा राज्यपुनरसंरचना र शान्तिपूर्ण द्वन्द्व रुपान्तरणमा जनजाति तथा अन्य बहिस्करणमा पारिएका समुदायको दृष्टिकोणबाट कसरी सहकार्य गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा क्रियाशील व्यक्ति हुन् ।

यो परियोजना क्यानडास्थित ओटोवामा रहेको संस्था इन्टरनेशनल डेभेलफेन्ट रिसर्च सेन्टर -International Development Research Center - IDRC) को आर्थिक सहयोगमा सम्भव भएको हो ।

IDRC | CRDI
International Development Research Centre
Centre de recherches pour le développement international
Canada

यस अनुसन्धानपत्रबाट साभार गुर्न परेमा यो शैली प्रयोग गर्न सकिनेछ : **माबुहाङ्, बालकृष्ण,** 2015 **फ्रम पीस सेटलमेन्ट टू पोलिटिकल सेटलमेन्ट इन नेपाल: स्टेट रिस्ट्रक्चरिङ एण्ड इन्क्लुसिभ मेजरर्स फर मांजिनलाइज्ड ग्रुप्स, इनक्लुसिभ पेपर** 10 । **वर्लिन: वर्गअफ फाउन्डेशन, इन्टरनेट** : www.ips-project.org.

विषय-सूचि

1 परिचय 4

2 राज्यशक्तिमाथि दावा गर्नेहरू र राज्यमा भएको सुधारको लेखाजोखा 5

2.1 नेपालमा बहिस्करणको इतिहास र सशस्त्र सङ्घर्ष 5

2.2. जनजाति)आदिवासी जनताहरू(..... 6

2.3 मधेसी)तराई क्षेत्रका जनता(..... 8

2.4. दलित)छुवाछुत(..... 10

2.5. महिला (लैङ्गिक सवाल) 12

3 शान्तिनिर्माण र संविधान सुधार प्रक्रियामा समावेशी सहभागिता 13

3.1 **संघीय र धर्मनिरपक्ष्य राज्य: कानुनी प्रावधानहरूको निर्माण र राज्यपुनर्संरचनाप्रति राजनीतिक तथा साँस्कृतिक अन्तरविरोध** 13

3.2 संविधानसभामा समानुपातिक प्रतिनिधित्व 15

4 राज्यपुनरनिर्माण र जनयुद्द पछिको शासन 17

4.1 नेकपा)माओवादी (शक्तिकोलागि संघर्ष गर्ने र शक्ति लिने 17

4.2 कर्मचारी तन्त्रमा प्रतिनिधित्व :वढी समावेशी राज्य? 18

4.3 वास्तविक नेपाली सेना? 20

5. बहश र निचोड 22

6. सन्दर्भ सामग्री 27

स्थलगत अन्तरवार्ता लिइएका जानकार व्यक्तिहरूको पृष्ठभूमि 31

1 परिचय

नेपालमा बहिस्करणको एउटा लामै इतिहास छ, जस्तो जनजाति (आदिवासीहरूको समस्या), दलित (समस्या छुवाछुतको), मधेसी मधेसमा बसोबास गर्नेहरूको समस्या); मुस्लिम (इस्लाम धर्मावलम्बीको समस्या),), महिलाको समस्या आदि । नेपालको बहिस्करणको विशिष्ट समस्या पितृसत्तात्मक मूल्य र हिन्दु धर्ममा आधारित उँचनिचको जातपातको संरचनासंग सम्बन्धित छ, जुन नेपाल एक आधुनिक राज्य निर्माणको प्रारुप सन् 1779 मा सुरु गरिएको थियो, त्यसको जग हाल्दा देखिकै समस्या हो । विभिन्न समयमा भएका दर्जनौं आन्दोलनहरू जस्मा माओवादी जनयुद्द पछिल्लो पटक सन् 1996मा सुरुभै नभेम्वर 2006मा बृहत् शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गरी टुङ्गियो, लगायत सबैले यो संरचनालाई चुनौती दिन भएका प्रयत्नहरू हुन भन्दा फरक पर्दैन। पछिल्लो, नेकपा र नेपाल राज्य बिच सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौता (माओवादी) (Comprehensive Peace Accord) ले तत्कालको लागि भै रहेको द्वन्द्व र त्यसका कारक तत्वहरू, द्वन्दवत्तर शक्तिहरूलाई सम्झौताको टेबुलमा आमनेसामने राखेर सम्बोधन गर्ने प्रयत्न त गऱ्यो, अपितु अझै सम्म एउटा संविधान जारी गर्न सकेनन। यस नसक्नुमा विभिन्न शक्तिहरूमुख्य राजनीतिक दलहरू -, राज्य र समाजको नेतृत्व गर्ने बर्चश्वशाली शक्तिहरू विचमा विद्दमान आकाङ्क्षाहरू वाङ्नाले सम्भव हुन सकिरहेको छैन। अर्को शब्दमा शान्ति स्थायित्वको काम जति भयोभनेर सोच्नेहो भने नेताहरूमा ?त्यो अनुपातमा त्यसले राजनीतिक स्थायित्वमा सोचे जस्तो हुन सकेको छैन। किन , :रहेको संकिर्णता त्यसको कारक हुन सक्छ। यसै सन्दर्भमा एक जना बहु चर्चित लेखिका मन्जुश्री थापाको विचार यस्तो छ

> *यदि तपाई उच्चजातिय पृष्ठभूमिको लोकतान्त्रिक नेता हुनु हुन्छ र तपाईले कुनै लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा विचारको मत प्रयोग गर्दा तपाईको उच्चतपाई कुनै पनि ?तपाई के गर्नु हुन्छ ,जातिय एकाधिकारको अन्त हुने भयो भने-) हालतमा मतदान प्रक्रियालाई टार्नु हुन्छ। नेपाली काँग्रेस र नेकपाएमालेका दिन 2012,मे 27 का नेताहरुले( ) गरेको यही नै थियो। एकिकृत नेकपामाओवादी 601 र अन्य दलहरुसंग असमत भएकै कारणले जन निर्वाचित (वर्ष पर्छे कि उनीहरूले नयाँ ४पुगेको थियो। जनताले जनाको संविधानसभाले संविधान जारि नगरि विघटन हुन संविधान पाउनेछन र नयाँ नेपालको जन्म हुनेछ भन्ने विश्वासका साथ तर त्यो सम्भव भएन। यो राजनीतिक दलहरूले गरेको अक्षम्य गल्ति थियो) जनताको विश्वास प्रति* ,Deccan Chronicle, 30 May, 2012 ।(

पहिलो संविधानसभा विघटन भए पछि एउटा निराशा र अराजकताको अवस्था सृजना भयो। द्वन्द्वको अवस्था कसरी राजनीतिक स्थायित्व हासिल गर्न कामयावी होला, एउटा अनिश्चितता सँधै रहिनै रह्यो।

यो कार्यपत्रले वहिस्कृत समुहरुको दृष्टिकोणबाट द्वन्द्व र शान्ति निर्माण प्रक्रियाको विहमगम समीक्षा गर्ने लक्ष लिएको छ। मुख्यत यस्ले ऐतिहासिक, सामाजिक, तथा क्षेत्रीय रूपमा बहिस्करण हुनुका कारणहरू विवेचना गर्नाको साथै उनीहरूको राजनीतिक दाबीहरूलाई कसरी माओवादीले आफ्नो पोल्टामा पार्यो भन्ने सम्म विवेचना गर्ने छ। अर्को, यी समहुहरूको मुद्दाहरू शान्ति सम्झौतामा अर्थपूर्ण तवरमा उनीहरूको सहभागिता सहित समावेश गरियो कि गरिएन भन्ने विषयमा विवेचना गर्दै, यी मुद्दाहरू समाधान गर्न संविधानसभाको प्रक्रियामा ल्याउने काम भयो या भएन भन्ने विषयमा प्रकाश पार्ने छ। अन्तमा यो कार्यपत्रले बहिस्करणमा परेका समूहहरू राज्यको सुधार प्रक्रियामा कत हदसम्म उनीहरूको पहुँच राज्य शक्तिमा पुर्याउने कार्य भै रहेको छ, त्यस विषयमा पनि प्रकाश पारिनेछ।

यो कार्यपत्रमा प्रयोग गरिएको सूचनाको स्रोतहरू उपलब्ध लिखतहरूको विवेचना, तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण, र पूर्वमा झापा, मध्यमा धनुषा र पश्चिममा नेपालगन्ज गै स्थलगत केबि बुज्रुक व्यक्तिहरुसँगको अन्तरवार्तामा पाइएका जानकारीहरू विश्लेषणको स्रोत बनाइएको छ। स्थलगत अध्ययनको क्रममा सशस्त्र समुहहरुको उपस्थितिको विषयमा चासो राख्नुको साथै विचार आदानप्रदान भएका बुज्रुक व्यक्तिहरू माओवादी पूर्व लडाकुहरुपनि भएकाले, अध्ययनको क्रममा सशस्त्र समुहहरुको रहेको\ नरहेको विषयमा पनि जिज्ञासा राखिएको थियो । त्यसरीनै बुज्रुक व्यक्ति नागरिक समाज सदस्यहरू, राजनीतिक दलका कार्यकर्ताहरू जो विगत र हालमा भै रहेको राजनीतिक स्थायित्वको बारेमा चासो राख्ने जिज्ञासा राख्ने जानकारहरू सित लिइएको अन्तर्वातालाई आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ।

2 राज्यशक्तिमाथि दावा गर्नेहरू र राज्यमा भएको सुधारको लेखाजोखा

यो परिच्छेदमा जनजाति, दलित, र मधेसी तथा महिला वर्ग कसरी बहिस्करणमा परेका हुन भन्ने विषयमा उनीहरूको मुख्य सिकायतहरू (Grievances) र त्यसका आधारमा माओवादीले कसरी उहनीहरूलाई परिचालन गर्न सक्यो भन्ने विषयमा चर्चा गरिनेछ ।

2.1 नेपालमा बहिस्करणको इतिहास र सशस्त्र सङ्घर्ष

नेपालको स्थापना सन् 1779मा हुँदानै हिन्दु राष्ट्रको रूपमा स्थापना गर्ने प्रयत्न भयो । Stiller (1968) का अनुसार राजा पृथ्वीनारायण शाहको चर्चित भनाई, "यदि मेरो भाइभारदारहरुले सुख-समृद्धि पाएनन भने मेरो तरबार चारैतिर घुम्ने छ। तर यदि उनीहरू सुखभोगको मात्र लालच राख्छन भने; यो मेरो सानो दु:खले आर्जेको मुलुक नभै सबै खाले जनताहरूको साझा फूलबारी हो। हरेक मानिसलाई चेतना होस कि यो एउटा असली हिन्दुस्तान हो चार जात, ठुलो वा सानो, 36 जातको।" अपितु चारजात छत्तिस वर्णको "साझा फूलवारी" हो भनिनुले साझेदारिताको महत्व पनि एकातिर झल्काउँछ।

राजा पृथ्वीनारायण शाहको साख पछि राणा प्रधानमन्त्रीको उदय भयो, सन् 1846 तिर घटेको कोत पर्व पछि । जहानियाँ शासन 104 वर्ष सम्म चल्यो । राणा प्रधानमन्त्रीले सन् 1854 तिर प्रचलनमा ल्याएको मुलुकी ऐन हिन्दु वर्णश्राम संरचनाको उच-निचमा (four fold system of verna) आधारित थियो । राणा प्रधानमन्त्रीले गरेको एउटा घोषणामा भनिएको छ, "हाम्रो आफ्नै देश र राज्य छ, जहाँ गाई हत्या गर्न निषेध छ। महिला र ब्राहमणलाई मृत्युदण्ड वर्जित छ । यो कलि युगमा यो मात्र एउटा देश हो जहाँ हिन्दुको राज चल्छ (शर्मा, 2005: 452)"।

मुलुकी ऐनले दण्ड र उन्मुक्तिलाई हिन्दु धर्मको उचनिँच, जातपातका मान्यता र शास्त्रीय दर्शनका आधारमा बनाइयो, जुन राजा मनुको मनुस्मृतिका आधारित थियो। आम आवादी जो हिन्दु धर्म, संस्कृति, भाषा, तथा इतिहास भन्दा भिन्न थिए, उनीहरूलाई राज्यबाट बहिस्करणमा पारियो । दलित जो मनुस्मृतिमा अछुत भनेर कहलिन्थे , र जनजातिहरू सन् 1854को मुलुकी ऐनले मतुवाली: दुवै मासिने र नमासिने (Hofer, 1979) भनेर कलंकित बनायो, उनीहरू विशेषत जातीय विभेद र वहिस्करणको मारमा पारिए । थप महिला तथा मधेसका जनताहरू जो लैङ्गिक तथा प्रादेशिकरुपमा अरू भन्दा भिन्न रहेकाछन् उनीहरू पनि राज्य निर्माण कार्यबाट वा राज्यमा प्रतिनिधित्व गर्ने अभिभारावाट वञ्चित पारिए । लैङ्गिक मामला विश्व भरिनै भेदभावको सिकायत भएको मुद्दा रहयो भने प्रादेशिक रूपमा मधेसीलाई गरिने भेदभाव एकात्मक राज्यको संरचनाका कारण हुँदै आएको भेदभावको मुद्दा रहयो ।

नेपालमा पश्चिमी विचारधारात्मक कुरा धेरै गरिन्छ, खास गरी छिमेकी मुलुक भारत स्वतन्त्र हुनु अगावै देखि चलेको स्वराजको आन्दोलन पछि । नेपाली युवाहरू कित विश्वविध्यालयको अध्ययनको सिलसिलामा वा राणा शासनबाट देशनिकाला भएर सन् 1950 ताका भारत गएकाहरूले लोकतान्त्रिक राज्यको स्थापना आधारभूत रुपमानै नभै नहुने सर्त हो भनेर बुझे। जहानियाँ राणाशासनको दमनमा परेका जनताको मुक्तिको बाटो भनेको नै यही एउटा विचारधारा हो भनेर सिके । त्यसकारण लोकतन्त्र भनेको जनताले, जनताको लागि, जनताद्वारा स्थापित शासन प्रणालीको अपरिहार्यताको पक्षमा बहस पैरवी गर्न थाले ।

यहिक्रममा नेपाली राष्ट्रिय काङ्ग्रेस पार्टीले उदारवादी विचारको पैरवी गऱ्यो भने त्यसैबाट हाँगिएर गएकाले नेपाल साम्यवादी दलको गठन सन् 1949मा गरे। नेकाको सम्झौतावादी विचारसँग असहमत भएर साम्यवादी दल गठन गरेका थिए । नेपाली क्रान्तिकारीहरू वैकल्पिक मार्गको खोजीमा थिए । उनीहरूले मार्कसवाद- लेनिनवादको विचारधाराको विकल्प अरू देखेनन् (Gurung, 1977:1849)। पुस्पलाल श्रेष्ठले उक्त नेपाल साम्यवादी पार्टीको नेतृत्व लिए । आफ्नो 'कम्युनिस्ट पाक्षिक प्रचार-पत्र'को पहिलो अंकमा आफ्नो पार्टीको घोषणापत्र प्रकाशन गऱ्यो 15 सेपटेम्बर, सन् 1949मा । नेपालको

पहिलो राजनीतिक विश्लेषण थियो, जस्ले नेपालको ऐतिहासिक भौत्तिकवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको थियो । विसौँ सताब्दि भर विभिन्न पटक सशस्त्र सङ्घर्षहरू भए । राणाविरोधी मुक्तिसेना द्वारा सन् 1950\51मा उठाइएको हतियार पहिलो हतियारवन्द सङ्घर्ष थियो । त्यसरीनै पञ्चायत (1960-90) को विरद्दमा काँग्रेसको भूमिगत हतियारवन्द क्रान्ति, नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (मार्कसवादी-लेनिनवादी)को वर्गसत्रु समाप्त अभियान, सन् 1980-90, सम्मको क्रान्ति, र पछिल्लो माओवादी जनयुद्द (सन् 1996-2006) सबे भन्दा भीषण र ध्वन्सात्मक रह्यो ।

माओवादीहरूमा सचेत वा अचेत, सशस्त्र सङ्घर्ष सामन्ति राज्य व्यवस्था समाप्त गर्न आवश्यक छ भनेर प्रतिबद्ध भएर मानिसहरू लागे । नौलो जनवादी व्यवस्था स्थापनाको लागि, जस्ले किसान र मजदुर वर्गको अधिनायकत्व स्थापना गर्छ भन्ने विश्वास गर्दथ्यो । हरेक सशस्त्र सङ्घर्ष वैचारिक विश्वासको आधारमा भए, तर त्यसले जातीय तथा जनजातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक तथा छुवाछुतवाट उत्पिडित वर्ग र समुदायलाई विद्रोहको आगोवाल्ने कार्य गऱ्यो । पहिचानको मुद्दा र माओवादी बिच बलियो सम्बन्ध गासियो । साम्यवादी विचारका जानकार बौद्धिक व्यक्ति का अनुसार:

> *राज्यको सुरक्षा निकायले बहिस्करणमा परेका व्यक्तिहरूला सँधै शङ्काको घेरामा राख्थ्यो, जनयुद्दको घडीमा । जनजाति (मगर, थारु, तामाङ, किराती, लिम्बु, आदि) हरू माओवादीको पर्यायवाचीनै थिए । त्यसरीनै मधेसी, र दलितलाई पनि त्यसरीनै लिईन्थ्यो । उपरोक्त समुदायका व्यक्तिहरूलाई सुरक्षा निकायका व्यक्तिले कडा निगरानीमा लिने गरेको थियो । किन?... त्यसको सजिलो जवाफ भनेको माओवादी सशस्त्र युद्धको परोक्ष सम्बन्ध बहिस्करणमा परेका समुदायहरूको मुद्दाहरूसङग् थियो* (उत्तरदाता 'ग') ।

अपितु, के कुरो सत्य हो भने साम्यवाद एउटा विचारधारा भएकोले त्यसले प्रथमत सम्पन्न र विपन्न वर्ग विचको आर्थिक असमानता हटाउन वर्ग संघर्सको रणनीतिलाई महत्व दिन्थ्यो। कसैले चतुर्याइका साथ सोध्न सक्छ कि किन माओवादीले वर्गसंघर्षको कुरो नगरी जनजाति, दलित, मधेसी, वा महिलाको उत्डिनको कुरो गरेको होला?

2.2. जनजाति (आदिवासी जनताहरू)

नेपालमा जनजाति (आदिवासी) को हुन विवादको विषय रहने गरेको छ। संसदमा बहसभै आदिवासी जनजाति को हुन भनेर ऐनले सुचिकृत गरिसकेर पनि यो विषयलाई विवादमा ल्याउने गरिन्छ। दुवै शब्दहरू आदिवासी वा जनजातिको कुरो गर्दा संस्कृत भाषामा तिनको जरा पहिल्याउनु पर्ने हुन्छ। त्यसरीनै हिन्दी वा अरविक भाषामा सन्दर्भ खोतल्नु पर्ने हुन्छ। किन भने नेपाली भाषामा तिनै बाट शब्द सापटी लिएर बनेका शब्दहरू धेरै छन। नेपाली बृहत शब्दकोष (सन् 1984को संस्कर) का अनुसार आदिवासी भन्नाले, "एउटा जातिय समुह आदिकाल देखि वसोवास गर्दै आएको," भनिन्छ भने जनजाति भन्नाले, "जनपद जस्तो नागा, कोचे-कुसुण्डा, जो शिक्षा, सभ्यतामा पछि पर्नाको साथै खोरिया, भस्मे फाँडेर जीविकोपार्जन गर्ने गर्दछन, स्थानीय वातावरणमा नभिजेका, एउटा भिन्न जनपद हो ।"

जनजातिहरू मुलुकको भिन्न प्रादेशिक क्षेत्रहरूमा वसोवास गर्दछन; अझ आजको राष्ट्र राज्यको परिकल्पना हुनु अगावै देखिको वसोवास हो । Bista (1994)ले के तर्क गरेका छन भने परम्परागतरुपमा नेपालका विभिन्न क्षेत्रहरू विभिन्न नामले पुकारिन्थे विभिन्न मुख्य मुख्य जाति, जनजातिहरूको परम्परागर वासस्थानको कारण । अठारौँ सताब्दिको मध्य सम्म आजको नेपालले चर्चेको जग्गा भनेको विभिन्न राजनीतिक एकाईहरू उनेर बनेको माला जस्तो हो । बाइसी, चौबिसी राज्य, रजौताहरूमा विभक्त थिए, जो सेन ठकुरी राजाहरूको अधिनमा थिए तिनिहरू मूख्यत बिभिन्नससाना समुहहरूका साथै मगर र गुरुङहरूको वसोवास थियो ।

जव बहुदलीय शासन प्रणाली मुलुकमा पुनरस्थापना भयो सन् ,1990को लोकतान्त्रिक जनआन्दोलन मार्फतजनजाति , जस्तो यद्दपि त्यो शब्दको अर्थ र प्रयोग भिन्न अर्थमा उत्पति भएको थियो। ,शब्दको विधिवत प्रादुर्भाव भयो र प्रयोग भयो तथा धर्मका मामलाहरू जति पनि संविधान लेख्ने खेर उठेका ,भाषा ,जातप्रथा ,जनजातियता ,जनजाति समुदायको माग ति सबै संवि ,थिएधान मस्यौदा आयोगले सतप्रतिशत संविधान लेख्नका लागि उपयोगी नरहेको भन्दै रद्दिको टोकरीमा फालेको थियो । आयोगका अध्यक्ष विश्नात उपाध्यायको भनाई थियो कि दुर्भाग्य भनौंन जतिपनि सुझावहरू आयोगमा

परेको थियो ति सबै संविधान लेख्नको लागि काम लाग्ने नभै तपसिलका विषयहरू थिएजनमानसलाई संवैधानिक ; मामलाका सवालहरूमा राजनीतिक दलहरूले प्रशिक्षित गराउन र संवैधानिक

आयोगमा सान्दार्भिक सुझावहरू आउन भन्ने चाहाना उपाध्यायको थियो)Hutt, 1993:36 । तैपनि(1991को संविधानले जनजातिको विषयमा केही सामान्य व्यवस्थाहरू गर्यो ।

अर्को तिर आठवटा जनजातीय संस्थाहरूले नेपाल जनजाति महासंघ)Nepal Federation of Nationalities (NEFEN)) निर्माण गरे । उक्त कार्यले स्वपहिचानको आन्दोलनमा एउटा कोसे ढुङ्गा निर्माण गर्यो । जनजाति भन्नाले“ ,एउटा समुदाय जस्को आफ्नै मातृभाषातर परम्परागत हि ,र परम्परागत संस्कृति छ ,न्दु वर्णाश्रम संस्कृतिको चारवर्ण व्यवस्था भित्र नपर्ने)NEFEN, 1991 भनेर व्याख्या गर्यो । ”,(NEFENको लक्ष्य थियो किआदिवासी भाषाहरूको ,राज्यको स्थापना धर्मनिरपेक्ष : समानुपातिक प्रतिनिधित्वको ,विध्यालय स्तरमा संस्कृत भाषाको अनिवार्य पठनपाठनको अन्त ,मान्यता व्यवस्था , संघीयता र आत्मनिर्णयको अधिकार जस्ता मुद्दाहरू स्थापित गर्नु। व्यापक सांगठानिक सञ्जाल सृजना ,जनजातीय स्वात्तता थै एउटा साझा मञ्च स्थापनामा एउटा कोशे ढुङ्गा बन्यो ।आम जनजातिहरू माँझ महासंघ स्थापना गर्न सम्भव गर्नाको सा भयो । महासंघको दवावमुलक रणनीतिका कारण आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन सन् -2002जारी ; महत्वपूर्ण रहयो । प्रतिष्ठानको ऐनले गरि आदिवासी जनजातिको विधिवत पहिचान सुनिश्चित गर्न यसको भूमिका59 समुहहरू आदिवासी जनजाति हुन भनेर राज्यले औपचारिक तवरमा आदिवासी जनजातिको पहिचानलाई \कुनै न कुनै रुपमा राज्यले स्विकार गर्यो । राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय वातावरण सकारात्मक बन्दै गएको एकातिर र माओवादी द्वन्द्व अर्का तिर बढ्न थालेपछि राज्य आदिवासी जनजाति समुदायलाई मान्यता दिन वाध्य बन्यो ।

Warren (1998:6-9) को तर्क छ कि राष्ट्रसँघ र अन्य अन्तराष्ट्रिय संघ सँस्थाहरुको पहल ले आदिवासित्वको विकास गर्न ससाना सिमान्तकृत समुदायहरुलाई एउटा सम्भाव्य मार्ग बनाइ दिएको छ, जस्का कारण उनीहरूले आ'आफ्ना हक, अधिकारहरू दावी गर्न सक्छन (हेर्नुस Hagen, 2007)। जव राष्ट्रसँघले सन् 1993लाई अन्तराष्ट्रिय आदिवासी वर्षको रुपमा घोषणा गर्यो, जनजातिहरू त्यस्तो अन्तराष्ट्रिय पहलबाट अत्यन्त उत्साहित हुन पुगे। परिणामत उनीहरू राष्ट्रसँघको मानव अधिकार सम्बन्धी भिएनामा सम्पन्न अन्तराष्ट्रिय सम्मेलन लगायत अन्य धेरै क्षेत्रीय तथा अन्तराष्ट्रिय सम्मेलनहरूमा सहभागी हुने अवसर प्राप्त भयो ।जनजाति महासंघले आफ्ना डेलिगेट्सहरू राष्ट्रसँघमा आयोजना हुने वार्षिक सम्मेलनमा सहभागी हुन विगत दुई दशक देखि पठाउँदै आएको छ (1993-2013)। यसवाट आदिवासी जनजातिहरूलाई आफू भन्दा परको छितिज नियाल्ने र देख्ने अवसर प्राप्त भयो भने अर्का तिर अन्तराष्ट्रिय सहयोग स्रोत तथा साधन विभिन्न दातृनिकायहरुबाट सहयोग प्राप्त गर्न थाले। जनजातिहरूको अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा प्राप्त अवसरको वारेमा मिश्रित प्रतिक्रिया पाउँछौ । आदिवासी जनजातिहरू अन्तराष्ट्रिय गोष्ठी र सेमिनारहरूमा झुण्डिन पुगि स्थानीय तथा राष्ट्रिय मामलाहरूमा वेवास्ता गरिरहेको अनुभव एकातिर पाउँछौँ भने अर्कातिर अन्तराष्ट्रिय स्तरमा प्राप्त अनुभवले उनीहरूमा आफ्ना मुद्दाहरु प्रष्टरुपमा अन्तराष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय स्तरमा राख्न सक्ने ज्ञान तथा सिप विकास हुनुका साथै क्षेमता अभिवृद्धि भएको छ।

जनजातिका आधारभूत राजनीतिक मागहरूमा उनीहरुको आ'आफ्नो प्रदेश तथा भूभागहरूमा उनीहरूको मौलिक साँस्कृतिक पहिचान सहित स्वशासनको अधिकार एउटा वृहत राज्य अन्तर्गत आन्तरिक आत्मनिर्णयको अधिकार उपभोग गर्न पाउनु। सामाजिक-आर्थिक असमानता तथा विगत देखि अझै सम्म राज्यले जनजाति विरुद्ध निरन्तर गरि रहेको अमानवीय तथा अन्यायपूर्ण व्यवहार जो छ, त्यसबाट भएको क्षेती पूर्ति गर्न राज्यले जनाएको प्रतिवद्दता स्वरुप सकारात्मक पहलका उपायहरू अवलम्बन गर्नु । जनजातिहरूको हकअधिकारलाई यसरी सम्बोधन गर्न सक्यो भने नेपाल आजको वास्तविक आधुनिक राज्यमा विकास हुन सक्छ, जुन हिजोको हिन्दु एकात्मक राष्ट्र वा राष्ट्रियताको मान्यतावाट यो अवरुद्द थियो।

जनजातिहरूसँग राज्यले उनीहरू विरुद्द गरेको एउटा लामो उत्पिडनको लिखित वा अलिखित इतिहास छ। जनजातिहरूले पनि आफ्नो दुख उत्डिनलाई हल गर्न अनेकौं प्रयासहरु नगरेको होइन। यहि सन्दर्भमा नेकपा ले जनमोर्चाको (माओवादी) नाममा परिचालन गरेको सशस्त्र संघर्षमा उनीहरूलाई परिचान गर्न सन्1992-93विच मोर्चाबन्दी गर्यो । जव माओवादीले सन् 1996मा जनयुद्दको सुरुवात गर्यो यो प्रतिक्रियावादी राज्य सत्तालाई ध्वस्त..:उनीहरूले जनतलाई आह्वान गरेका थिए , गर्न र एउटा नौलो जनवादि राज्य स्थापनाका लागि शक्तिशाली मार्कसवाद ललिनवाद तथा माओवाद विचारधावाट प्रशिक्षित ,) हुँदै वर्गीय शोषण तथा उप्तिडनवाट मुक्तभै जनताको मुक्तिको महान यात्रामा लामवद्द हुनICG 2005, 3(। दिसम्बर 26 ,

सन्1996मा भएको पोलिटब्युरोको वैठकमा नेकपा ले जातीय तथा क्षेत्रीय स्वायततताको मुद्दा गुरिल्ला युद्दको (माओवादी) र महिला ,मधेसी ,दलित ,पमा अघि सार्यो । सबै बहिस्करत समुहहरू जनजातियोजनागत तौरतरिका पार्टीको नीतिका रु रा ,समुदायहरू माओवादीको यस्तो सन्जालमा परे कि एकात्मक राज्य प्रतिको उनीहरूको क्रोधज्य विरुद्द गरिने विद्रोहका रुपमा संगठित गरिए । यस्तो प्रकारको कार्यनीतिक चालवाजको ऐतिहासिक निर्णयका कारण जाति तथा जनजातिहरूको व्यापक सहभागिता माओवादी जनविद्रोह वा आन्दोलनमा सरिक हुन पुग्यो)Sharma 2002(। परिणामत जनजाति क्षेत्रको अत्यन्त ठुलो जनउभार माओवादी जनयुद्दमा होमियोजनजातिय स्वायत्तता ;जुन माओवादीको मुटु र आत्मा थियो ,) प्राप्तिको लागिPathak 2007त्यहाँ जनजातिहरू आदिकाल देखि वसोवास गरि ,माओवादी दुर्गम क्षेत्रहरूमा पुग्थ्यो । जव(त्यो र ,त्यहाँ माओवादी आकार र प्रकार दुवै हिसावले वृद्दि भयो ,बसिरहेकाराज्यको लागि ठुलो चुनौतिको विषय बन्यो ।

शुरेस आलेमगरमगर जनजाति समुदायका थोरै प्राध्यापन जो ,जो जनजाति महासंघको संस्थापक महासचिव हुनु हुन्थ्यो , उनले माओवादी आन्दोलनमा लागे र त्यसले जनजाति परिवृत्तमा एउटा ठुलो सन्देश दियो कि ,पेशामा लागेकाहरूमा पर्थे जनजातिले माओवादीमा नलागि स्वायत्तता प्राप्त गर्न नसक्ने रैछ। सशस्त्र संघर्षको दौरानमाओवादीले विभिन्न , र्चाहरूको निर्माण गर्यो । जस् मध्य मध्य पश्चिम नेपालमा निर्माण गरिएको मगरात माओवादी जनयुद्दको जनजातीय मो किल्लानै थियो ।

2.3 मधेसी (तराई क्षेत्रका जनता)

नेपालको दक्षिणी भूभाग मुलुकको कुल भूमिको करिव 18 प्रतिसत पर्न आउँछजुन मधेस ,सम्म मैदान तराई फाँट भनिन्छ , पश्चिम आम्सिक रुपमा चारकोसे बनले -महाकाली पुर्व-वरोवर पुकारिन्छ। यो भूभाग नेपालको दक्षिण क्षेत्रमा मेची भनेर पनि ,जो काठतस्करीले सायदै जोगिएको छ ,ढाकीएको भूमीएकनासले तन्कीएर रहेको छ। यसरी रहेको नेपालको ,हरियो बन' को(औपनिवेशिक राज्य) ईन्डिया कम्पनीको वेलानै उस आज मात्र काठ तस्करीको मारमा परेको नभै उहिले ईष्ट 'धन) लालसा भनेकोनै वेला बेला नेपालको काठ चोरी गर्न निर्वाध रुपमा पाउने कि नपाउनेसँग सम्बन्धित हुन्थ्यो (English, 1985)। त्यसको नकारात्मक प्रभाव उक्त जङ्गललाई आफ्नो वासस्थानको रुपमा लिँदै आएको दर्जनौं थारु जनजाति समुदायलाई पर्थ्यो । त्यसकारण यो क्षेत्रलाई थरुहट पनि भनिन्थ्यो कि थारुको वासस्थान भएका कारण। यो सम्म मैदानी भूभाग मात्र नभै पूर्वपश्चिमको सम्म चुरे प-हाडको मैदानी भूभाग छोडेर कहिले काँही भित्री भावर क्षेत्र प्रवेस गर्छ। यसरी भित्री मधेस नाम दिइएको हुनु पर्छ। नेपालको दक्षीणी सिमा भएर रहेको मधेसले भारतकोपश्चिम ,सिक्किम , र उत्तराञ्चल प्रदेशहरू छुन्छ। ,उत्तर प्रदेश ,विहार ,बङ्गाल

मधेस शब्दको उत्पतिको वारेमा द्विविधाहरू रहेको पाउँछौं; अपितु भौगोलिक तवरमा पहाड र मैदानी भूभागलाई जोड्ने मध्य) नै अप्रभम्स भै मधेस भएको भन्ने मत धेरै विश्वसनीय रहेको छ(देस विचको) देस-Gellner, 2007(। र त्यसरीनै मधेसीको अर्थ मधेसमा बसोवास गर्नेलाई मधेसी भनिएको हो। हिमालर पहाडक ,ा वासिन्दाहरू पनि वसाई सरी मधेसमा वसोवास गरेका छन तर उनीहरूलाइ मधेसी भनिन्न। ,Hachhethu (2007)का अनुसार मधेसको विषयमा आधिकारिक अध्ययन गर्ने पहिलो एकमात्र विदेशी विद्वान भनेको Frederick Gaige हुन। तर Frederick Gaige ले सत्तरीको दशकमा गरेको अध्ययन हेर्नेहो भने विरलै मधेस र मधेसीको वारेमा उल्लेख गरे । उनले तराई शब्दको वरावर प्रयोग गरेको देखिन्छ। त्यसरी हेर्दा उनको अध्ययन बरु सम्मेलनकारी दृष्टिकोणको छ भन्दा अत्युक्ति नहोला। उनले सामाजिकआर्थिक - को दशकमा नेपाली८०क्षेत्रमा तराईले पुर्याएको योगदानको आधारमा तराइले राष्ट्रराज्यसंग आफ्नो हक दावि गरेको उल्लेख - विकास हुनुपर्छ भन्ने मान्यता प्रति काठमाण्डौको टाउको गरेका छन। तराई नेपालको एक अभिन्न अंग भएकोले त्यसको दुखाई वास्तवमा तराईका जनताको दुखेसो भएको विस्लेषण उनको छ। मेरो विचारमा विसौं सताब्दिको अन्तसम्ममा मधेसमा पर्वते बाहुन ले विगतक्षेत्री हावी भएको राष्ट्र र राष्ट्रवादिताको दवदवाले भेदभावको सिकायत बोकेका मधेसीहरू-4 दशक देखि पर्वते एकाधिकारको रेजिस्ट गर्दा मधेसी क्षेत्रीय पहिचानको मुद्दा उजागर भै आज विभिन्न रुपमा अभिव्यक्त भै रहेको हो ।

हुनत मधेस आफै सिङ्गो एक जातिको उपस्थितिनभै विभिन्न जातिआफ्नै भौगोलिक सघनता 'जनजातिहरुको आ , वा जनजाति माथि अरु विभिन्न जाति ,हो। निश्चयनै कतिपय स्थानमा एक जाति सहितको उपस्थिति रहेको परिस्थिति तथा जनजाति खप्टिएको अवस्था पनि हो। दुवै थारु र मुस्लिमले मधेस आन्दोलन पश्चात असन्तुष्ट ब्यक्त गरे कि उनीहरूको भिन्न पहिचानको सम्वोधन हुनु पर्छ। थारु वोद्दिक व्यक्तित्व महेश चौधरी लेख्छन" ,जङ्गबहादरुको पालामा 8 वटा मौजाहरु थिए। देव शम्सेरको समयमा तराई हुलाकी सेवा स्थापना भएको थियो 13 र चन्द्र शमसेरको पालामा तराईका , -13 मौजाहरूलाई एकतृत पारेरमौजा कोर्ट स्थापना गरिएको ले मधेस नभै तराई मात्र अशितत्वमा भएको पुष्टि हुन्छ)Chaudhary 2008)।नेपालमा मुस्लिम समुदाय भन्नाले खास गरि तराईमा उनीहरू आफ्नो कमजोर अल्पसंख्यक अवस्था " हिन्दु कट्टरपन्थीहरू ,स्विकार्न तयार छैनन। तर जव उनीहरू आफ्नो पहिचान खुलाउन खोज्छनको नजरमा पर्नुको साथै उनीहरू प्रति जाईलाग्नाले उनीहरू बरु चुपचाप रहनु वाध्यकारी छन (Dastidar 2000)। मधेसीयी सबै ,मुस्लिम ,थारु , त्यसकारण तराईको भाग्य वा अवस्थिति सुधार्न तत् मुद्दाहरूको ,मुद्दाहरूले एउटा क्षेत्रीय विभेदको सिकायत ब्यक्त गर्दछ सम्वोधन केवलएक मात्र उपाय हो।

पूर्वि मधेसमा गर्दै मा मैथिल क्षेत्रमा कुनै एक जना कायस्थको भनाई उद्दत्त(तराई)Burket (1997) लेख्छन' :म पहिलो त मैथिल हुँ । त्यस पछि मधेसी र मात्र नेपाली ।सुद्द मैथली भाषा बोल्नेको कुरो अलि भिन्न छ। उनीहरू के विश्वास ' गर्छन भने उनीहरू मात्र मैथली भाषि हुन। अरुले बोलेको भाषा देशी गाउँजे कुरो हो मैथिल भाषा होइन। मैथिल भाषा ,) वोल्छन जो दिमागको खेति गर्छन। जो खेति किसानी गर्छ उसले मैथिल सुद्द भाषि हुनै सक्दैन ,उनिहरुसँग छBurghart, 1996 ।(

जव कसैले मधेसी मामलाको कुरो गर्छउसले मधेसको बहुलत ,ा र एक अर्कामा खप्टिने पहिचानका तहहरूको वारेमा कुरा गर्यो भने मात्र त्यस्ले पूर्णता पाउन सक्छ। अहिले उनिहरूले उठाइरहेको मुद्दा भनेको केवल पर्वते हिन्दुहरूको दमन , :उत्पिडन विरुद्दको सिकायत सम्म हो । मधेसी जनअधिकार मञ्चका एक कार्यकर्ताको भनाईलाई लिउँ

> *मधेस आन्दोलन पहाडी शासक जातिको उत्पिडन र अतिक्रमण प्रति लक्षित छ। मधेसीहरूलाई षडयन्त्र ,भेदभाव , जस्का कारण मधेसीहरू माथि ऐतिहासिक अन्याय भएको छ। अन्याय राजनीतिक ,पूर्वक वहिस्करणमा पारिएको छ र ,कर्मचारीतन्त्रमा मधेसीको सहभागिता गरिएन ,क्षेत्रमा सहभागिताको विषयमानेपाली सेनामा मधेसीलाई लिइएन , काम गरियो । राष्ट्रिय ढुकुटीमा सबै भन्दा भने पछि मधेसीहरूमाथी यसरी ऐतिहासिक रुपमानै बहिस्करणमा पार्ने धेरै सम्पति जम्मा गर्ने मधेसीलाई भारतीय हुन भनेर यसरी बहिस्करणमा पार्नु भनेको आफैमा विरोधासपूर्ण कुरा* ('च' उत्तरदाता) *हुन*।

शसस्त्र युद्दताका ,कृष्ण गोइतको नेतृत्वमा ले मधेसी राष्ट्रिय मुक्ति मञ्चको गठन गरेको थियो जय (माओवादी) नेकपा , सन 2000मा । यो माओवादीको चाल थियो कि क्षेत्रीय पहिचानको राजनीतिलाई उठाउने र उनीहरूको समर्थन लिने । मोर्चाका अद्यक्षको कथन थियोस्वायत्त मधेस सबै प :्रकारका भेदभाव मुक्त मधेसको स्थापना मोर्चाको लक्ष्य थियो। अपितु यसको लक्ष्य भनेको लोकप्रिय नीतिहरू तय गरीलाई लडाकु तयार गरिदिनु। (माओवादी) मधेसीहरू भर्ना गरी नेकपा , यहि दायित्वनै मोर्चाको प्रमूख काम थियो। माओवादीले मधेस पहाड भन्दा भिन्न भनेको यसको सामाजिकसंरचनार , र्गका नीतिहरू र मधेसको आफ्नै र मधेसका समस्याहरू भनेको निश्चयनै पर्वते र मधेसी शासक व ,उत्पादन सम्बन्धहरू) शामन्ति शोसण र जातीय संरचान कारक भएको ठहर थियोICG, 2007। जनकपुरका एक मानवअधिकार कर्मी र (:क्याम्पसका प्राध्यापकको भनाई

> *मधेसले एउटा वृहत राज्य अन्तर्गत आफ्नो भिन्न पहिचान र अशितत्व कायम गर्न लोकतन्त्र र गणतन्त्रको लागि निरन्तर संघर्स गर्यो । मधेसी सहित दुर्गानन्द झा र अर्विन्द ठाकुरले पूर्व राजा महेन्द्रमाथी जनकपुर सवारी हुँदा बम फाले। दुवै जेल गए। ज्यान दिए। रामराजा प्रसाद सिँहले पञ्चायत र राजतन्त्रको विरुद्दमागनतन्त्र स्थापनाको , ,मधेसले निरन्तर लोकतन्त्र र गनतन्त्रको लागि उत्सर्ग गर्यो लागि बम बिस्फोट गराए काठमाण्डौ राजधानीमा ।* ('क' उत्तरदाता) *केवल मधेसको आफ्नो स्व पहिचान एउटा सिँगो नेपाल राज्य भित्र कायम गराउन*।

मधेसी मोर्चाका नेता जयकृष्ण गोइतले आफुलाई नेपाली नागरिक भएको अस्विकार गरेका छन र भनेका छन कि नेपालले तराईको सम्म मैदानी भूभाग आफ्नो अखण्ड भूभाग भनि दावा गर्ने हक राख्दैनन् । गोइतले तराईबाट नेपालले सम्पूर्ण आफ्ना प्रशासनिक निकायहरू अविलम्ब हटाई मधेसीले उक्त निकायहरू पदस्थापना गर्नु पर्ने माग गरेका छन । नेपालले हाल सम्म उठाएको सम्पूर्ण कर, राजस्व मधेसलाई फिर्ता गर्नु पर्ने उनको माग छ। मोर्चाबाटनै फुटेर गएको अर्को नेता ज्वालासिँले पनि तराई माथि नेपालले दावी गर्दै आएको आफ्नो भूमिको ऐतिहासिकता माथि प्रश्न उठाएका छन । उनले पहिचान गरेका तिनवटा वटा मुद्दाहरूमा: पहिलो, पर्वते अधिनायकवादी राज्य र त्यसले मधेस र मधेसीहरूमाथि थोपर्दै आएको औपनिवेशिक शोषण, दमन; दोस्रो, मधेसमा बिध्यमान वर्गीय भिन्नता, र तेस्रो, जातिय विभेद। उनको दावा छ कि किन मधेसी नेताहरू मधेसको अधिकार स्थापना गर्न असफल रहे भन्दा उनिहरूले बन्दुक उठाउन नसक्नु प्रमूख कारण हो ।

मधेसमा राजनीतिक समुहहरू वृद्दि भै रहेका छन। यसरी राजनीतिक दलहरू वृद्दिहुनुको कारणमा एकजना जानकार बताउँछन्:

> *मानिसहरू हिजो भन्दा आज धेरै चेतनशिल भएका छन् । मधेसको गाउँले ईलाकामा अझै धेरै अशिक्षित छन् तर उनीहरू चेतनशील भएका छन। मुलुको 21 औं सताब्दिको पहिलो दशकमानै सन् 90को दशक भन्दा धेरैनै अघी बढी सक्योत्यसकारण मलाई लाग्दैन कि मधेश यथास्थितिमानै रहिरहन्छ भन्ने क ,ुरो। निश्चियनै नयाँ दृष्टिकोणहरू र परिवर्तन हुन्छ। अपितुशासक नेताहरूको षडयन्त्रमा नराम्ररी फस्न पुगे। र मधेसी नेताहरू पहाडे , दोस्रो पुस्ता जो साँचैनै मधेसको नेतृत्व गर्न ! आखिरी ,किनकी उनीहरू पर्वते नेताहरूकै शिश्यहरू थिए ,यो हुन्थ्योनै उनीहर ,जन्मेका थिए् पुरै द्विविधामा फसे । यसरी फसेकी मधेसी नेताहरूको चरित्र देखेर फ्रस्टेसन भयोउनीहरू , मधेसमा एक पटक ?सशस्त्र समुहहरूमा परिणत भए । तपाईलाई थाहा छ123 सशस्त्र समुहहरू थिए । र सन् 2006-2012 मा मधेसमा मान्छे यति मारिए त्यो सन् ,1996-2006मा मारिएकोको 4 गुणा वढी मान्छे मारिए* ('क' उत्तरदाता)।

जतिपनि समुहरू मधेसमा देखा परे प्राय सबै मधेसी मुक्ति मोर्चाबाट अलग्गिएका ब्यक्ति र समूहहरू थिए । संचारले दिएको रिपोर्टिङ् अनुसार माओवादी द्वन्दव पछि धैरै समुहहरू मधेसमा देखा परे। सुरक्षा निकायले पक्राउ गर्ने गरेका सबै समुहरू माओवादी सशस्त्र संघर्षको पृष्ठभूमिका भएको देखिएको छकार्यमा संलग्न रहेको कारणमा उनीहरूलाई अपराधिक , जताततै गैर न्यायिक हत्यामा मारिएका छन । मधेसमा दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचनमा नराम्रोगरी मधेसवादीहरूको हार भयो यद्दपि लोकप्रिय मत भने मधेसी दलहरुले सन्2008 भन्दा 2012मा धैरै प्रतिशत झारेको अवस्था छ)Lawoti, 2014 कस्ले गर्ने भन्ने मात्र हो । ,संकेत गर्दछ भने मधेसमा मधेसी मुद्दा हल भएको छैन । यो कुरोले के(

2.4. दलित (छुवाछुत)

नेपालमा छुवाछुतको विषयमा बहस हुने गर्दछ। छुवाछुतको ऐतिहासिक उत्पतिको वारेमा वरिष्ट भूगोलविद तथा समाजविज्ञान वेत्ता स्व :सारहर्क गुरुङ्को विचार अलि प्रष्ट छ। उनका अनु .

> *वास्तविक हिन्दुस्तानको छत्रछाँयामा रहेको नेपालमा हिन्दु धर्मको वर्णाश्रम संरचनामा रहेको छुवाछुतप्रथा जनजातीय पृष्ठभूमिको नेपालमा पाँचौं सताब्दि वरपरनै आयो। उनको थप भनाईछ कि हिन्दुस्तामा मुघलहरूको अतिक्रमणको प्रभाव नेपालमा हिन्दुकरणको परिणाम उस्तै हो। जस्तो) जयस्थिती मल्लको शासनकाल :1382-1395 ,(मा 64जात प्रथा लागु गरियो भनेत्यसको नक्कल गोर्खाका राजा रामशाहले गरे। पाल्पाका सेनहरूले , रामशाहका नाति पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल झनै असली हिन्दुस्तान भनेर घोषणा ,हिन्दुपतिको पगरि लाए भने गरे। श्री3 महाराजा जङ्गबहादुर देखि राजा महेन्द्र सम्मको शासनकालको वारेमा अघिनै चर्चा गरि सकिएको छ , कि हिन्दुत्वको प्रभाव परि रह्यो । त्यसकारण को हुन दलित भनेर कुनै द्विविधा कसैमा छ भने त्यो भनेको विभेदको परिणाम हो । हिन्दुत्वको राज गर्ने शासकीय स्वरुप र विचारधाराको कारण उत्पन्न सामाजिक*

दलित समुदायका विरुद्ध गरिने सामाजिक छुवाछुतलाई कम गर्न अपनाउने विधि भनेको सकारात्मक विभेदको निति हो। सन् 1994मा साम्यवादी दलको सरकारको बजेट भाषणमा 16 वटा समुहरुलाई) 'उत्पडित वर्ग''oppressed classमा (सन् ,राखेको थियो भने1995को कोलिसन सरकारले 12 वटा समुहलाई 'उत्पिडित समुह)oppressed groupsभन (ेर राख्यो । उपेक्षिततथा दलित ,उप्तिडित ,उपेक्षित' वा पहिचान विना ,व्याख्या ,तथा दलित समुहको परिभाषा ,उप्तिडित , ,पहिचान बाबा साहेव को गठन भयो । अपितु दलित अधिकार कर्मीहरूको दावा र समुहको 'उत्थान राष्ट्रिय समिति अम्बेडकरको विचार सँग धैरै निकट रहेको छ।

अम्वेडकरको लेखमा दलित शब्दको प्रयोग मा सन् 'बाहिस्क्रुत भारत'1928मा छापिएको थियोत्यहाँ उनले दलितको , ,यहो जोदलित समुदाय भनेको सामाजिक भेदभावपूर्ण अवस्थाको समुदा ,व्याख्या गरेका थिए । उनको व्याख्या थियो उच्चजातिय आर्थ ;सामाजिक हेयको सिकार बन्न बाध्य बनाइएको छिकतथा राजनीतिक उत्पिडन यानेकी ,साँस्कृतिक , ,हेर्नुस) ब्राम्हणवादी विचारधारको सिकार बनाइएको छGuru 2001: 100जहाँ ,। दलित शब्द भारतको महाराष्ट्रमा(र अन्य समुदायमाँझ दलित शब्द अझै द्विधा पूर्ण 'महार' माजउनकै स ,अम्बेडकरले ऐतिहासिक आन्दोलन गरेका थिए अवस्थामा प्रयोग भै रहेको छ। नेपालमा पनि दलित अन्तत पहिचानको रुपमा रहिनै रहने वा त्यसबाट मुक्त हुनु पर्ने हो ? के कुरामा ,यमध्यम वर्गी ,भन्ने विषयमा नेपालमा पनि दलित आन्दोलनका अभिकर्ताहरू द्विविधामा छन् । केही शिक्षित विश्वास गर्छन भने दलित आफै नकारात्मक अर्थ दिने शब्द हो । त्यसको प्रयोगनै समस्याजनक छ। भारतको सन्दर्भमा राजा धाले :जस्को पहलमा धैरै संख्यामा दलितहरू बौद्ध धर्मालम्वी भए। उनको भनाई ,

> *किन हामी आफैलाई दलित भन्नेबन्नु हुन्न । म दलित हुँ भन्नु नकारात्मक यो पदावली हाम्रो सरोकारको विषय ? कुरो हो। दलितहरू आफै उठने र लड्ने हो। यदि कुनै लेखकले यो शब्दको प्रयोग गर्छ भनेउसले केही पनि बुझेको ,* हेर्नुस) *छैन। यहाँ धैरै ठुलो सामाजिक रुपान्तरण भै रहेको छ* Beltz 2005: 244 ।(

हर्क गुरुङ्को विचारमा दलित भनेको जातीय भेदभाव हो जुन रङ्मा आधारित भै गरिने भेदभाव जस्तै हो, कि जन्मको आधारमा कसैलाई छुवाछुत गर्नु पर्ने मानिस र कसैलाई पुज्नु पर्ने मानिस भनेर जव छुट्याईन्छ भने त्यो जातीय भेदभावमा आधारित गरिने भेदभाव हो । दलितको भविश्य भेदभावको गरिवीको एउटा चक्करमा चलिरहेछ। शाक्षरतामा, प्रतिव्यक्ति आयमा, औसत आयु, सबैमा दलितको अवस्था नाजुक छ; भनेपछि उनीहरू माथि हुने भेदभाव र आर्थिक सामाजिक विपन्नताले उनीहरु यो चक्करबाट मुक्त हुनुको साटो चक्कर खाइनै रहनु वाहेक उनीहरूको अर्को विकल्प छैन। जोखिम त्यतिखेर अत्यन्त धैरै हुन्छ जव समाजमा भेदभाव र सिमान्तीकरणको अवस्था धैरै हुन्छ। विद्रोहमा वा कुनै पनि आन्दोलनमा उनीहरू सबैभन्दा अग्रिम पङ्तिमा उभिन्छन। तर परिणाम उनीहरुको हात लाग्दैन। किनकी नेताहरू कथित उच्च जातका मानिसहरू भै दिन्छन। उनिहरूको मूख्य मुद्दानै जातीय भेदवाभ (रेसियल डिस्क्रिमिनेसन) हो। यो भेदभाववाट उनीहरूको मुक्ति यसर्थ पनि सम्भव छैन। यदी छुवाछुत विरोधी कानुन वा कुनै सकारात्मक पहल सुरु गरियो भने त्यसको कडाईका साथ लागु गर्नुको साटो भेदभाव गर्ने व्यक्ति वा समुदाय वा समाजलाई पो कन्सेसन प्रदान गरिन्छ। भने पछि दलितको मुक्ति कसरी सम्भव छ? मुलुकले धर्म निरपेक्षता अपनाएको छ, तर त्यसको कडाईका साथ कार्यान्वयनको कुरोत कहाँ हो, कहाँ; हिन्दु धार्मिक सम्प्रदायको सहिष्णुता, सम्वेदनशिलतालाई नखल्बलाई निरपेक्षता होस भन्ने राज्यको चाहाना छ। बुद्दिजिवी, नागरिक समाज, तथा प्रहरी प्रशासनको सरोकार छ। दलितलाई मन्दिर प्रवेश, कुवामा, धारामा, पानी थाप्न छुटछ; तर अरुको उच्चजातिय संस्कृति, मुल्य, मान्यतालाई असर नपुर्याई मात्र मन्दिर प्रवेस, पानी उघाउन छुटछ। यानेकी दलित मन्दिर प्रवेश गरेको गैर दलितले नदेखुन; धारो, पँदेरो पानि थाप्न जाँदा आफू भन्दा ठुलो जातकाले पानी भरिसकेका हुन् वा नदेखुन । विभिन्न सामाजिक कल्याणकारी उपायहरु समानुपातिक कोटा, सकारात्मक पहल आदि अपनाइएको छ, तर त्यसबाट दलित मात्र लाभान्वित भो, एउटाको विभेदको मुक्तिक बाटो अर्को विभेदमा पर्ने गरी गर्न नपाउने भने पछि कसरी दलितको समस्या सम्बोधन हुन्छ भन्ने विषय जटिल विषय बनेको छ।

2.5. महिला (लैङ्गिक सवाल)

नेपालमा प्रजातन्त्रको आन्दोलन पछि सन् 1951 मा भएको परिवर्तन पूर्व सामाजिकतथा धार्मिक ,कानूनी ,राजनीतिक , कुनै प्रकारको स्वतन्त्रता थिएन। , ,उत्पिडिन थियो धैरै ;पक्षहरूमा नेपाली महिलाको अवस्था अत्यन्त कमजोर थियो हेर्नुस) सामाजिक विकृतिहरू बहुविवाह तथा बाल विवाह चल्थ्योTamang 2000: 131। पचासको दशकमा नेपालले (,पहिवार ,उनीहरूको घर ,के विश्वासले भने महिलामाथि हुने जघन्य अपराधहरूवाट महिलाको मुक्ति हुनेछ ,प्रजातन्त्र पायो र जीवनबाट मुक्ति प्राप्त गर्नेछन । पितृ ,रात ,र संस्कृतिहरूमा सुधार ल्याएर महिलाहरुले घरायसी दिन ,परम्परासत्तात्मक प्रथा चारै तिर व्याप्त थियोत्यो कम हुनेछ भन्ने विश्वास गरिएको थियो तर फगत शासक ,कसैकको संस्कृतिमा ,कुनै पनि , ,महिलालाई घरको चारदिवारीमा सिमित पार्ने संस्कृतिमा कुनै सुधार आएन ,पितृसत्ता ,वदलिए वाँकी सबै यथावत। परम्परा प्रजातन ,बरु तिनले परिवर्तन्त्रन त्यसले ,सत्ता माथि चडाई गर्यो। महेन्द्रकालिन राज्यको आगमन भयो ,शासन ,नेता , केही पनि भएन। र ,न्याय ,स्वतन्त्रता30 वर्ष निरंकुश राजतन्त्र सवार भयो ।

महेन्द्रकालिन शासन प्रणालीमा कानुन जारि गरियो। एकात्मक परिवार)concept of a single system of family lawनमुना रह्यो । जुन मोडलले ,को अवधारणा मुलुकभर नल्याएको होइन । यो सुधारका मानक सबै ब्राम्हणवादी मोडल(आदि सबै ब्राम्हणवादी ,सम्पति हस्तान्तरण ,सम्पतिको संरक्षण ,संयुक्त परिवार ,विवाहा ,हरू जस्तोपारिवारिक मामला) सोचकै बनाइयोGilbert 1993: 67)। नेपालमा हिन्दुमात्र बसोवास गर्छन भन्ने मान्यताका आधारमा यसरी बनाइएका नमुनाहरू झनै कट्टर र रुढीवादिता हावि हुने प्रकारले राज्यलाइनै कट्टर बनायो ।

मुलुकी ऐनले लोग्ने मान्छेलाई मात्र जन्मसिद्द सम्पतिको हकदार बनायो । Tamang (2000) को विश्लेषण के छ भने विवाहको माध्यमबाट मात्र महिलाले सम्पतिमाथिको आफ्नो हक अधिकार हासिल गर्न सक्छ। स्त्रीशक्तिको साभार गर्दै लेख्छन :

> *धर्मतथा सामाजिक धारणा सबैले महिलाको सार्वजानिक जिवनमा ,इतिहास ,परम्परा ,कानुन ,संस्करति ,जाति , उसको सहभागिता माथी सिमा बाँध्छ। त्यसरीनै वैयक्तिक जीवनको आधार तयार पार्छ। यी आधारहरूले महिलाको विश्वदृष्टिकोणको आकार तय गर्ने देखि दृष्टिकोणनै बन्ने वातावरण सृजना गर्छ। यसरीनै उसको विकास प्रतिको बुझाई निर्धारित हुन्छ*(see in Tamang, 2000)।

प्रश्न यहाँनिर उठने के हो भने कसरी लैगिङ्कतालाई हेर्न होदृष्टिको चस्मा लाएर वा ,रङ्गको ,त्यसो भए । एउटै पावरको , ?विविध प्रकारको चस्मा लाएर ।Choo and Ferree (2010) को विश्लेषण के रहेको छ भनेभरनै दुनिया : दुई वा दुइभन्दा धैरै विच एक अर्कामा अन्तरक्रिया भै साझेदारिता सहित खप्टिने) ईन्टरसेक्सनालिटीवा काटिएर साझेदारिता हुन आउनेको दुवै अवधारणागत वा अध्ययनको प्रक्रियाको विषयमा कुरो भैरहेको भएतापनि ईन्टरसेक्सनल (र्धारण गर्ने भन्ने विषयमा सहमतिको लागि विश्लेषण वा कार्य भैनसकेको त्यस्तो साझेदारिताको जग्गा वा टुक्रा कसरी नि) अवस्था होsee Bose, 2012। वास्(तवमा यो साझेदारिता वा जग्गाको विषयमा कुरो हुँदा तिनवटा कुरोहरू देखा पर्छन , दृतिगत प्रयासहरू पहिचान समाज शास्त्रीय अध्ययनमा। हरेकले विद्दमान असमानताको अवस्थालाई विश्लेषण गर्न भिन्न प र प्रणाली क ,प्रक्रिया केन्द्रित ,गरिएका छन। ति पदावलीहरूमा समूह केन्द्रितेन्द्रित अभ्यासहरू जस्ले विश्वव्यापिरुपमानै ईन्टरसेक्सनालिटी बुझ्न मद्दत दिन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा Tamang (2000) को के तर्क रहेको छ भने लैङ्गिकताको इतिहाँसमा पञ्चायती युग एउटा यस्तो महत्वपूर्ण काल थियो कि राज्य र कानुनले पितृसत्तात्मक संरचानालाई आकार दिन केन्द्रीय भूमिका खेले- पारिवारीक पितृसत्तात्मक संरचना राज्यलाई नै जेल्न पुग्यो।

वास्तवमा नेपाल दुनियाको लागि सन् 1950पछिमात्र खुलेको हो। नेकपा ले आफ्नो अपिलमा भनेको छ कि (माओवादी) यो राज्यले लामो समयदेखि महिलालाई दोस्रो दर्जाका नागरिकका रुपमा व्यवहार गर्दै आएको छ ,अहिले आएर बलत्कार ; क्तिको खातिर संयुक्त र बस्तुकारुपमा विभिन्न विज्ञापनको माध्यमबाट परिणत गर्न लागेको छ भन्दै महिला मु ,विचबिखन

घोषणापत्र विभिन्न पार्टीको प्रकाशन मार्फत आफ्नो ,जनमोर्चाले भिन्नै महिला तथा परिवार विभाग गठन गरी आफ्नो नीति दृष्टिकोणहरूसार्वजानिक गर्न थाल्यो । माओको नीतिमा भनिएको छ कि महिला विरुद्द हुने वा गरिने सबैखाले भेदभावको अन्त गरिनेछजस्तो पुरुषको अधिकार हुन्छ। छोराले जस्तो छोरिले पनि पैतृक ,लाई सबै अधिकार प्रदान गरिनेछमहिला , सम्पतिमाथी हक हुनेछ। राज्यको अङ्गहरूमा सहभागि हुने महिलाहरूलाई विशेष सुविधा प्रदान गरिनेछ। माओवादीको प्रतिज्ञा गरेको थियो कि यौनपेशाको निराकरण र महिला वेचबिखन गर्ने व्यक्ति वा समुहलाई कडाईको साथ कार्यवाही गरिनेगर्भपतनलाई मान्यता दिने र महिलाले सम्बन्ध विच् ,विवाहमा केटा केटीको परस्पर समझदारितामा मात्र गरिने ,छेद गर्नु पर्ने अवस्था हुन्छ भने उसलाई विशेष सुविधा राज्यले दिने जस्ता नीतिहरू अघि ल्यायो ।

माओवादी महिला संगठनअखिल नेपाल महिला संगठनले मादक पदार्थ सेवन गरी घरेलु हिंसा गर्ने व्यक्तिलाई तत्कालै , भाटे कार्यवाही गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरू तत्कालै कार्यान्वयन गर्यो । सर्वसाधरण जनमानसमा एउटा के छाप पर्यो भने नेपालको न्याय व्यवस्थामा रहेको ढिलासुस्ति र सुनवाई नहुने परिपाटीको साटो तत्कालै कसुरदारहरू उपर माओवादीले गरेको कार्यवाहीको सकारात्मक सन्देश गयो। कमजोर वर्ग र परिवारमहिला समुदायमा के विश्वास वढ्यो भने , माओवादि शक्तिमा आयो भने साँचैनै न्यायव्यवस्था दुरुस्त बनाउने रहेछ।

नेपाल कुनै पनि सर्व सक्तिमान राष्ट्र नभए पनि दुवै पहिलो र दोस्रो विश्व युद्दमा नेपाली युवाहरू वेलायती औपनिवेशिक शक्तिको भाडाको सिपाही भएर विश्वभर लडेको आफ्नै इतिहास छ। तर महिलाहरू जो वाध्यतावस परदेशीएको श्रीमानको याददी सशस्त्र जनयुद्दमा एकै चोटी माओवा ,आफ्ना आफन्तले युद्दमा पाएको सहादतको पिडा भोगेर व्यतित गरेको जीवन , महिला वर्गले पनि राईफल बोकेर युद्दमा लाम लागेको वस्तु परिस्थिति देख्दा एक प्रकारको विरोधाभास नेपाली महिला आफैले झेले र अनुभव गरे। महिला भनेका कमसल र अवला जातिहुन भन्ने मान्यतालाई च्याति दिने काम भयो । माओवादी सशस्त्र गुरिल्लामा महिलाको सङ्ख्याको आधिकारिक तथ्याङ्क छैनतर गुरिल्लाहरूले गरेको कार्यवाही र , अत्याधुनिक हतियार सहित महिलाहरूको प्लाटुनहरूको तस्बिर सञ्चारले छापेका तस्बिरहरु देख्दा लाग्छ महिलाहरूको बल र तागत अव घर गृहस्थीमा सिमित रहेनन। एउटा रोमाञ्चक दृष्यमा छापामार महिलाहरू समाजको अघि देखिए। माओवादी सशस्त्र लडाकुहरुको कुल संख्यामा करिव 30 देखि 50 प्रतिशत सम्म महिला लडाकुरहेको)Shrestha-Schipper, 2008-9 (जानकारी विभिन्नलिखतहरूमा आए। तर जव लडाई सिद्दियोलडाकुको समायोजनमा काम गरेको राष्ट्रसंघीय मिसन , अनुसार3846) 20%) महिला लडाकु र 15756 (80%) पुरुष लडाकुहरू भएको जानकारी सार्वजानिक भयो।

3 शान्तिनिर्माण र संविधान सुधार प्रक्रियामा समावेशी सहभागिता

3.1 संघीय र धर्मनिरपक्ष्य राज्य: कानुनी प्रावधानहरूको निर्माण र राज्यपुनर्सँरचनाप्रति राजनीतिक तथा साँस्कृतिक अन्तरविरोध

सशस्त्र संघर्ष अलि पुरानै रणनीति हो। साम्यवादी समुहहरूको लागि जो सामाजिक परिवर्तन वर्गसंघर्षको माध्यमबाट हुन्छ भनेर विश्वास गर्छन। सत्तरिको दशकमा झापा जिल्लामा एउटा कम्युनिष्ट पार्टीको स्थापना भयो जुन माक्सवाद-लेनिनवाद र माओविचारधाराबाट निर्देशित थियो। क्रान्तिकारीको नारामा जमिन्दारहरुको टाउको काट्ने देखि किसान मजदुरको अधिनायकत्व स्थापना गर्न एउटा ऐतिहासिक जिम्मेवारी वोधका साथ पार्टी गठन गरेको उनीहरूको दावी थियो। यो पार्टीमा नेपालका जनजाति समुदायका व्यक्तिहरू धैरै लागे। विचारधाराबाट प्रभावित भएर लागे बाहेक कामरेड माओ जो जनजाति

मुलका मङ्गोलिएन मोहडाका अग्ला व्यक्ति देखिन्थे उनको भौत्तिक सशरिर उपस्थितीसंग आकर्षित भएर पनि कतिपय जनजातिहरू साम्यवादी दलमा लागेका थिए कि! अध्ययनको विषय हुन सक्छ। यसको अर्को पाटो पनि छ, जुनबेला झापामा रेडिकल कम्युनिष्ट पार्टी गठन हुँदै थियो, भारतको पश्चिम बङ्गालको नक्सलवारीमा नक्सलाईट (माओवादी) पार्टी स्थापना गर्ने व्यक्ति चारुम जमदार बंगाली जाति, आर्यन नश्ल र हिन्दु धर्मावलम्वीको चर्चा थियो । उनको प्रभावमा झापामा धेरै बाहुन-क्षेत्री, सन्थाल, राजवंशीहरू झापा कम्युनिष्ट पार्टीमा भूमिगत तवरमा लागेका थिए । नेपालको साम्यवादी राजनीति, साहित्य, लिखत, विचार आदान प्रदानमा उत्तरतिरको छिमेकी मुलुक स्वयम कामरेड माओले जन्माएका हुन, र दक्षिणतिरको पनि माक्सवादी साम्यवादीहरूक प्रभाव विना सम्भव भएको थियो भन्न गाह्रोनै होला। किनकी नेपालको संस्कृति पनि दुई छिमेकी मुलुकहरूको संस्कृतिह 3. रू विचको हाईब्रिडाईजेसन भनेर धेरै बौद्दिक लेख र बहसहरूमा उठ्ने र प्रसङ्गहरूमा उल्ले भएका छन।

उत्तरपूर्वी दिशाबाट ईस्विसनको सुरुवात पूर्व मानव जातिको प्रवेश भयो भन्ने एउटा विचारछ, त्यसरीनै ईसाको चौथो-पाचौँ सताब्दिवरिपरि हिमालयको पर्खाल नाँघेर मङ्गोलियन वर्णको मानव बसाईसराइ भएको थियो भन्ने मत छ। त्यसरीनै इसाको 11\12सताब्दितिर मुघलको अतिक्रमणमा परेर पश्चिम-दक्षिण दिशाबाट ककोसोइड नश्ल र वर्णको मानव जातिको प्रवेश नेपालमा भयो भन्ने मत छ। ककोसोईड नश्लको प्रवेस व्यक्तिगत बसाइसराईले भन्दा पनि ठुलो वथानका बथान सरणार्थीका रुपमा बसाईसर्दा उनले ल्याएको भाषा, संस्कृति, तथा सभ्यताका कारण नेपालको राजकाजमा उनीहरूको प्रभाव अन्य जातिको भन्दा दुरगामी प्रभाव पर्नेगरी हुनुले राज्यको स्थापना देखि आज सम्म ककोसोइड जातिको वर्चश्व रहेको देखिन्छ। अर्का तिर मङ्गोलियन नश्लका प्रायक्षेत्रमा पहिला वासिन्दाकारुपमा रहेकाले उनीहरूको अवस्था अतिक्रमितभै सिमान्तकृत अवस्थामा रहेको अवस्था छ। उनीहरू राजकाजको अभिभाराविहिन परम्परागत तथा आदिवासीय चरित्रको भएकोले उनीहरूप्रति हुँदै आएको बहिस्करणका कारण उनीहरू मुलुकमा हुने गरेका राजनीतिक विद्रोहमा हतियारको रुपमा प्रयोग हुने तर राज्यमा उनीहरूको पहिचान, प्रतिनिधित्व र पहुँच रहेको पाईन्न । माओवादीले उनैलाई आकर्षण गरेको र राज्यविप्लवमा उनीहरूको उर्जा पर्योग गरेको देखिन्छ।

Basnet (2009)को के तर्क रहेको छ भने माओवादीले 3 वटा रणनीतिहरू प्रयोग गर्यो- उत्पिडित र उत्पिडकको विचको वैचारिक अन्तरविरोध, सामुहिक पिडा र असन्तुष्टिको राजनीतिक विचारको निर्माण र सामुहिक सिकायतबाट मुक्त हुन सामुहिक निदानको खोजि गर्ने र निस्कने। माओवादीले सिकायत मात्र गरिवसेनकी समानन्तर सरकार स्थापना गरेर समस्याहरूलाई आफ्ने स्तरवाट समाधान गर्न जनसरकारहरूको गठन गरेर प्रयत्न गर्यो ।

श्रमिक (No 4, 2014) मा भनिएको छ:

> *जनवरी 9 मा मगरात स्वायत्त प्रदेश (जहा खाम मगर जनजातिको बाहुल्यता रहेको छ) जन सरकार गठन गरी 50 औँ हजार जनता माँझ रोल्पा जिल्लाको थबाङ्मा घोषणा गरियो । स्यायत्त जनसरकारको गठन कामरेड सन्तोश बुढा मगरको अध्यक्षतामा बन्यो । जनजाति, विभिन्न वर्ग तथा समाजको प्रतिनिधित्व थियो। यो उप्तिडित खाम मगर जनजाति बसोबास गरेको स्थान हो* (हेनुस Basnet, 2006)।

जव माओवादी रणनीतिक महत्वपूर्ण विन्दुमा पुग्यो, सक्ति जनताको मागलाई सम्बोधन गर्ने स्थानमा केन्द्रित गर्ने वा वैयक्तिक स्वार्थसिद्दिको उद्देशका लागि खर्च गर्ने ।? यो विरोधाभासका रुपमा देखिएको छ; "जस्तो: खोलो तर्यो लौरी बिर्सियो।" लौरीत फडकेविनाको खोली तर्न चाहिन्छ तर जव खोली तर्यो, लौरी फाले भयो। राजनीतिक दलहरूको लागि सामाजिक रुपमा बहिस्कृत समुहहरू लौरीनै बनेको छ, जव सत्तामा पुग्दछन अनि विर्सिन्छन। र यो प्रवृति दोहोरिरहेको देखिन्छ।

विस्तृत शान्ति सम्झौता (CPA) जव सम्पन्न भयो त्यसमा राज्यको पुनरसंरचनाको कुरो उल्लेख भयो, जस्को ध्येय थियो कि जनताबाट निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूको संविधानसभा गठन गर्ने। यद्दपि संझौतामा संघीयताको विषयमा कुनै कुरो उल्ले भएन न शक्तिको लागि संघर्ष गरिरहेका: जनजाति, मधेसी, दलित, महिला कै विषयमा कुनै कुरो उल्लेख भयो; परिणामत उनीहरूले तत्काले आ'आफ्नो असन्तुष्टि जनाए । एउटा अनौपचारिक वातचितमा डा. बाबुराम भट्टराईले संघीयता

उल्लेखगरेर जाने कुरोमा नेकपा (एमाले) तयार नभएकोले लेखिएन, तर राज्यपुनरसंरचना भन्नाले हाल मौजुदा एकात्मक राज्यको पुनरसंरचना हो, त्यो भनेको अर्को सब्दमा संघीयतानै हो ।

अन्तरिम संविधान ,2006को धारा 138 उपधारा)1मा राज्यको प्रगतिशिल पुनरसंरचान गरिनेभन्ने शिर्षकमा भनिएको (:छ

वर्गीयतथा क्षेत्रीय भेदभावको अन्त गर्न राज्यको एकात्मक तथा ,धार्मिक ,साँस्कृतिक ,लैङ्गिक ,भाषिक ,जातीय , केन्द्रीकृत संरचना समाप्त पारी राज्यलाई समावेशी राज्यपुनर्संचना गरि प्रगतिशित तथा संघीय लोकतान्त्रिक प्रणाली अपनाइने छ।

अन्तरिम संविधानले परिकल्पना गरे जस्तो नेकपा ,लाई शान्तिपूर्ण राज्य निर्माणको कार्यमा ल्याउनु छ(माओवादी) समावेशी राज्य ,संघीयताको एजेण्डा पुनरसंरचान गरेरे गर्ने सबै साझा एजेण्डा बने। माओवादीले पनि सबै भन्दा ठुलो दलका रुपमा संविधानसभामा उपस्थिति देखायो । अपितु माओवादीले यी साराकारण उ संग ,सबै मुद्दाहरूको संरक्षण गर्न सकेन , माओवादीको तर्क । एउटा महत्वपूर्ण प्रश्न यहाँ के उ ,दुई तिहाई मत थिएनठेको छ भने यी सबै आधारभूत मुद्दाहरू उसले ल्यायोर तदअनुरुप राज्य पुनरसंरचना भै समावेसी राज्य बनेको भए माओवादीलाई नै यी सब परिवर्तनको लागि श्रेय , जान्थ्यो। चाहे जे होस हिन्दु राजतन्त्रको अन्त र धर्मनिरपेक्ष संघीय लोकतन्त्र घणतन्त्र स्थापनाको लागि माओवादीलाइनै त्यसको जस जान्छ। एक जना मधेसी जानकारको भनाई छ :

होकिन पनि भने नेपाल बहुधर्म र परम्परागत अभ्यासहरू भएको ,नेपाल धर्मनिरपेक्ष राज्य घोषणा गरिएको छ ! मुलुक हो। यो कुनै एउटा मात्र धर्म र संसकृति भएको देश होइन । हरेक धर्मको आफ्नै विशिष्ट र भिन्न मुल्य मान्यता भएकालेकिन की कस्को धर्म राज्यको राजकीय धर्म ,राज्य धर्म सापेक्ष भन्न मिल्ने कुरो होइन , त्यसकारण राज्य धर्मसापेक्ष भन्नुनै अनर्थको कुरो हो। धर्म निरपेक्ष राज्यलाई समावेशी तथा !बनाउने जस्का कारण हरेक समुहले समानताक ,प्रतिनिधिमूलक बनाउन आवश्यक हुने कुरो होो अनुभूति गर्न पाउँछन्। हाम्रोलागि भारत एउटा राम्रो उदाहरण हुन सक्छ। जहाँ दसौं लाखौं लाख मानिसहरु संगै बस्न सक्छनतर निरपेक्ष , ('च' उत्तरदाता) *अझ बिफ निर्यात गर्न समेत पाउँछन ,हुन्छन । वाछो काट्न र खान पाउँछन।*

3.2 संविधानसभामा समानुपातिक प्रतिनिधित्व

अन्तरिम संविधानले जातीय विविधता युक्त नेपालको जातीयजनसंख्याको समावेसी संरचनालाई अँगिकार गरेको छ। जसअनुसा मुख्य 4 समुहमा समग्र आवादीलाई विभक्त गरेको छ। जनजाति -37 ,%बाहुन सन्यासी\ठकुरी\क्षेत्री\31 ,% मदेशी 19 ,%दलित 12 ,%र अन्य 1।%

सबै खाले भेदभावको अन्तको लागि राज्यले पहिलो चोटी संविधानसभामा प्रतिनिधित्वको लागि व्यवस्था गर्यो । तिनप्रकारको व्यवस्था गरेको थियो । एक सदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रबाट निर्वाचनमा पहिलो हुने विजयी हुने)440 जना ,(समानुपातिक निर्वाचन पद्दतिबाट निर्वाचित)335जना ( ) प्रतिनिधित्व र सरकारले नियुक्त गरी सदस्यहुने26जना (व्यवस्था ।

Figure 1: Ethnodemographic Composition of Nepal, 2001

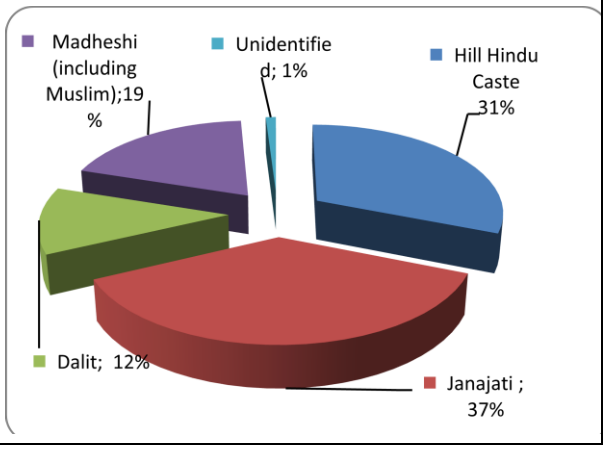

समानुपातिकको व्यवस्थाले महिला कुल सदस्यको 50 प्रतिशत ,जनजाति ;37.8% ,मधेसी ;31.2 ;%अन्य ,बाहुन) (सन्यासी ,क्षेत्री30.8 ;%दलित ,13.0 ;%र पिछाडी परेको क्षेत्र 4.0तथा क्षेत्रलाई ,लिङ्ग ,। यो पद्दति जहाँ जाति%) एकै चोटी सम्योजन गर्छ आफैमा जटिल पद्दति होICG, 2008 ;(यो प्रतिशत कुल योग गर्यौं भने 112 प्रतिशत हुन

जान्छ। सन् 2008को संविधानसभाको आम निर्वाचनको परिणाम हेर्दा 575 जना निर्वाचित सदस्यहरूमा मधेसी 196मधेसी , जनजाति192 महिला ,191 दलित ,47 र पछाडी परेको क्षेत्रवाट ,22जना निर्वाचित भए । युरोपियन युनियनको प्रतिक्रिया यस्तो थियो:

> *कुल निर्वाचित 575 मध्ये महिला 191)33.2% थिए । मधेसी कुल (74जना पहिलो हुने निर्वाचनबाट चुनिए र जनजानति 77जना चुनिए। अरु 22जना पछाडी पारिएको क्षेत्रबाट र ,101 जना अन्य भनेर निर्वाचित भए ...) मधेसी :परम्परागत रुपमा बहिस्करणमा परेका समुदायहरुबाट धेरै सङ्ख्यामा विजय भए122 ,(दलित)40 ,(जनजाति)115 ,(पछाडी पारिएको क्षेत्र)10 ,(अन्य)95 ।(*

ICG (2008) का अनुसार एक जना अन्तराष्ट्रिय विज्ञले समेत भनेकी अत्यन्त जटिल निर्वाचन पद्दति होधैरै थोरैले - विज्ञले समेत बुझ्न कठिन छ।

नेपाली राजनीतिमा यो एउटा महत्वपुर्ण पहिवर्तन थियो कि विभिन्न शक्तिको लागि लडिरहेकाले उल्लेखनीय संख्यामा संविधानसभामा पुग्न सफल भए । अपितु उनीहरूको आसा र आकाङ्क्षाहरू समाप्त भयो जव संविधानसभाले संविधान नबनाई विघटन हुन पुग्यो ।

तालिका 1 पहिलोहुने र समानुपातिक निर्वाचनमा विजयी उमेदवार सन् :2008र सन् 2013मा

सामाजिक पहिचान	पहुनिप्र , 2013				पहुनिप्र, 2008		सप्र, 2013				सप्र, 2008		जम्मा 2013		जम्मा 2008		फरक (013-008)
	पु.	म.	जम्मा		जम्मा		पु.	म.	जम्मा		जम्मा						
	संख्या	संख्या	संख्या	%	संख्या	%	संख्या	संख्या	संख्या	%	संख्या	%	संख्या	%	संख्या	%	%
पहाडे उच्चजात	130	2	132	55.0	99	41.3	55	49	104	31.0	94	26.0	236	41.0	193	32.1	8.9
जनजाति	59	5	64	26.7	79	32.9	59	56	115	34.3	135	37.4	179	31.1	214	35.6	-4.5
मधेसी	35	2	37	15.4	48	20.0	36	33	69	20.6	80	22.2	106	18.4	128	21.3	-2.9
मुस्लिम	4	1	5	2.1	7	2.9	6	3	9	2.7	10	2.8	14	2.4	17	2.8	-0.4
दलित	2	0	2	0.8	7	2.9	17	21	38	11.3	42	11.6	40	7.0	49	8.2	-1.2
जम्मा	230	10	240	100	240 (30)	100	173	162	335	100	361 (167)	100	575 (172)	100	601 (197)	100	0.0 (-12)

स्रोतराष्ट्रिय निर्वाचन आयोगको तथ्याङ्बाट लिइएको :, 2008; 2013.

नोट कोष्ठ भित्र उल्लेख भएको संख्या संविधानसभा निर्वाचनमा विजयी महिला उमेदवारको हो । :

समानुपातिक प्रतिनिधित्वको संख्या निर्धारण गर्दा साधारणत कुल जनसंख्याको अनुपातलाई आधार मानिएको हो । यसरी हेर्दा सन् 2013 को निर्वाचित संख्या सन 2008को तुलनामा उल्लेखनिय परिवर्तन भएको देखिन्छ। पर्वते उच्च जातिको वर्चश्व पुन सन् 2013मा गएर कायमै भएको छ। सन् 2008मा 32.1 प्रतिशत उसको उपस्थिति थियो, त्यो सन 2013मा गएर 41.0हुन पुगेको छ। झण्डै 9 प्रतिशतले वृद्दि भएको छ। त्यसको अर्थ वहिस्करणमा परेका समुदायहरूले गुमाउनु पर्यो ।

त्यसमा सबै भन्दा धेरै जनजातिले 4.5 प्रतिशत गुमाउनु पर्यो । मधेसीले 2.9 प्रतिशत गुमायो भने, दलितले 1.2प्रतिशत, मुस्लिमले 0.4 प्रतिशत। महिलाले करिव 12 प्रतिशत गुमाउनु पर्यो सबै गरेर। महिलाको अवस्था सन् 2008मा पहिलो हुने निर्वाचनमा 30जना विजयी उमेदवार थिए, भने सन् 2013मा त्यो केवल 10 जना मात्र हुन पुग्यो। पहिलो हुने निर्वाचनमा महिलाले 2 तिहाई संख्या गुमायो ।

Vollan (2014)का अनुसार सन् 2008 मा 30 जना महिला, 7 जना दलित पहिलो निर्वाचित हुने पद्दतिबाट चुनिएका थिए, तर त्यो सन् 2013 मा 10 जना महिला, 2 जना दलित मात्र निर्वाचित भए । अपितु समानुपातिक निर्वाचनले समानुपातिकको जुन वैधानिक व्यवस्था छ, त्यो उल्लङघन गर्न मिल्दैन। 26जना सरकारले नियुक्त गर्नेमा 5 जना हिला, केही जनजाति र केही महत्वपूर्ण राष्ट्रिय जीवनमा उल्लेखनीय योगदान दिएका व्यक्तिहरू निर्वाचित हुने व्यवस्था छ, त्यसको प्रयोगवाट संविधान लेखनमा सहयोग पुर्याउने व्यक्तित्वहरू संविधानसभामा लग्नु आवश्यक हुन्छ । Vollan ले समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको महत्व विश्वमानै रहेको कसैले नकार्न नमिल्ने तर्क गर्दै लेख्छन कि यो पद्दतिमा "रैङकिङ् बेस्ड पिआर लिस्ट," कडाईका साथ लागु हुनु पर्छ चाहेको नतिजा हासिल गर्न। नेपालले सामना गरिरहेको मुल समस्या भनेको 'युनिक' (असाधारण) व्यवस्था छ 'अन-रैङ्क क्लोज्ड पि.आर. लिस्ट' जुन आफैमा लोकतान्त्रिक मुल्य मान्यतासँग बाझिने प्रथा हो। Vollan ले संविधानसभामा पार्टिहरूले प्राप्त गरेको मत आलोचनात्मक र योग्य मत नभएको विचार व्यक्त गरेका छन। समावेशीताको अन्तरिम संविधानमा भएको व्यवस्थाको कार्यन्वयनको प्रस्न यहाँनिर महत्वका साथ उठेको छ।

संविधानसभामा समावेशिताको विषयमा बन्नगैरहेको संविधामा लिइएका सूझावहरू वा निर्णयहरूले वहिस्करणमा परेका समुदायहरूर विश्वास गर्न ,अनुभुत गर्न ,दलित तथा महिलाले उनीहरूको मुद्दाहरू सम्बोधन हुने देख्न ,मधेसी ,जनजाति : ,सक्नु पर्यो कि विगत देखि अहिलेसम्म भैरहेको द्वन्द्व शान्तिपुर्ण समाधानको मार्गमा रुपान्तरण भै रहेछ। जनजाति दलित तथा महिला समु ,मधेसीदाय व्यग्र चाहाना गरिरहेछन कि उनीहरूका मामलाहरू समावेस भै रहेछअपेक्षा भन्दा पनि , :। दलित समुदायकी एक पूर्व लडाकु महिला जानकारको विचार हेरौं

> *म जनमुक्ति सेनाका रुपमा काम गरेँ युद्दका बखत। मलाई नेपाली सेनामा संयोजन गरिएन र के कारणले भने पार्टीले मलाई संविधानसभा सदस्यमा नियुक्त गर्नेछ। तर अन्तिममा मेरो नाम लिष्टबाट हटाइयो। किनम एउटा ? दलित समुदायकी थिएँ र उच्चस्तरीय नेतासम्म मेरो पहुँच थिएन। जनयुद्दमा र पार्टीमा मैले पुर्याएको मेरो यो मेरो दुखद परिस्थिति हो। हामी सबै ,योगदानको नजर अन्दाज गरेको मैले महशुस गरेँ खाले भेदभाव विरुद्द लडेका थियौँनिश्चयनै माओवादी जनयुद्दका केही प्रष्ट ...त्यो त गलत थिएछ। ,तर अहिले आएर स्पष्ट भै रहेछु , र धर्मनिरपेक्षता सहित गणतन्त्रको ,उपलब्धिहरू नभएका होइनन् । जस्तो हिन्दु राजा र अधिराज्य समाप्त भयो स्थापना भयो । तर विस्तारै चिजहरूउहि पुरानै अवस्थामा फर्किरहेको देख्दा र पुरानो सक्तिले बिस्तारै टाउको उठाको देख्दा त्यस्तो ;10 वर्ष सम्म विध्वङ्स जनयुद्द सेलाउँदै गएको देख्दा बिना उपलब्धि सुन्य हुने होइन भन्ने लागिरहेछ*('छ' उत्तरदाता) ।

4 राज्यपुनरनिर्माण र जनयुद्द पछिको शासन

4.1 नेकपा (माओवादी) शक्तिकोलागि संघर्ष गर्ने र शक्ति लिने

माओवादी अचानक शक्तिमा आयो" ,र त्यसरीनै गयो पनि । एउटा चर्चित कहावत छ ,जुन जोगी आएनी कानै चिरेको "; त्यसको परिस्कृत अर्को कहावत आयो" ,अरु जोगिकोत चिरिएको भए पनि कान थियोप्रायजसो "तर यस्को त कानै छैन । , मानिसले आफ्नो असन्तुष्टी जहाँ पनि व्यक्त गरिरहेको हुन्छत्यसरीनै ट्याकसीमा यात्रुहरू व्यक्त गरिरहेको असन्तुष्टी वा , आक्रोस सुनेर ट्याक्सी चालकले यसो भने भनेर पछिल्लो परिस्कृत कहावत भन्ने गरिन्छ। जनमानसमा कहावतहरू त्यतिकै बन्दैनन । तिनले समाजमा घटीरहेको घटना र तिनको प्रवृतिको प्रतिनिधित्व गर्ने गर्दछन । जसरी जनताले माओवादीलाई

विश्वासको मत दिएत्यहि मुताविक जनताको संविधान ल्याउनुमा माओवादीले संविधान निर्माणको समयसिमामा भित्र , बरु भन्न थाल्यो कि दुईत ,खेल्नु पर्ने भूमिका खेल्न सकेन। बरु माओवादीले विश्वास गुमाउँदै गयोिहाई मत जनताले उस्लाई नदिएको कारण संविधान बनाउन सकेन । प्रतिपक्षहरूले पनि भन्न थाले कि माओवादीले एक्लो आफ्नो कुरो संविधानमा राख्ने होइनउस्ले पनि अरुहरुसंग सम्झौता गरेरनै जानु पर्ने हुन्छ। अपितु परिवर्तनकारी शक्तिलेत , यथास्थितिवादी शक्तिहरूलाई परिवर्तनको पक्षमा तान्ने हो। नमाने हान्ने हो। तान्ने र हान्ने भनेको क्रान्तिकारी शक्तिले जनताको पक्षमा संविधान बनाउने एजेण्डा निर्माण गरिसके पछि उनीहरू जानै पर्ने वातानरण बनाउनु र त्यहाँ यथास्थितिवादि जान करै लाग्छ। त्यो क्रान्ति हो। तर त्यो दिशामा माओवादीले वातावरण बनाउनुमा भन्दा बरू उ सशस्त्र जनयुद्दको मार्गवाट आएको कारण उसलाई घाटा नहुने गरी प्रतिपक्षहरूले सहज वातावरण बनाइदिनु पर्छ । उक्त आग्रहका साथ अलमलियो। ,

माओवादी निकट एकजना जानकारको कुरो सुनौं:

> *हामीले पुरानो संरचनालाई ध्वस्त पार्न प्रयत्न गर्यौतर विना योजना ,को लडाँई लडेछौं। त्यसकारण हामी अहिले कहाँ छौंअक्कनवक्क भएका छौं। कहीं छैनौं कि भन्ने भएको छ। मानिसहरूले एक दशक लामो सशस्त्र संघर्षमा , लागे एउटा स्पष्ट उद्देश्यका साथ । उनीहरूले भ्रष्टचार मुक्त शासनको चाहाना गरेका थिए। न्यायपूर्न सामाजिक समानताको चाहाना गरेका थिएविशेष गरि उपेक्षित वर्गको उत्थानकोको लागि गरिवी विरुद्द सही नीति र , कार्यक्रमको चाहाना राखेका थिए। तर नेताहरु एउटा एब्सट्राक्ट आनिवानी देखाएर मुद्दाहरूसंग विषयगत विचार दिँदैछन जहाँ जनताले आफूलाई पाउँदैनन् । कुनै पनि कुरो स्पष्ट छैन। माओवादी जनयुद्दको सम्पुर्ण प्रयत्न आज डिस्मीस भएको छ*('ख' उत्तरदाता) ।

4.2 कर्मचारी तन्त्रमा प्रतिनिधित्व?वढी समावेशी राज्य :

प्रतिनिधित्वमूलक कर्मचारीतन्त्र भन्ने पदावली सर्वप्रथम Donald Kingsley ले सन् 1944 मा प्रयोग गरे। त्यहाँ देखि कर्मचारीतन्त्रको संयोजनको कुरो हुन थाल्यो । कुन हद सम्म यसले विविधतापूर्ण समाजको अङ्गहरूको प्रतिनिधित्व गर्छ भनेर सरोकार व्यक्त हुन थाल्यो (हेर्नुस Jamil &Dangal, 2009)। यस्को अवधारणा भनेको प्रतिनिधिमुलक कर्मचारीतन्त्रले विविधतापूर्ण समाज प्रति निकट रही जवाफदेही निर्णहरू लिन सक्छ भन्ने हो जस्का कारण नागरिक र सेवाग्राहीहरु विच झनै नजदिकको सम्बन्ध स्थापना गर्छ भन्ने हो। र कर्मचारीतन्त्र भनेको स्थायी सरकार हो, त्यसकारण प्रतिनिधिमुलक कर्मचारीतन्त्रले वितरण गर्ने सेवा सुविधामा लोकतान्त्रिक पद्दतिमा धैरै कम जोखिम हुन्छ जति एकात्मक र एउटा वर्ग सापेक्ष कर्मचारीतन्त्रमा रहन्छ भन्ने हो । लोकतन्त्र कार्यन्वयन हुन यसले आफ्नो खुट्टामा भर पर्नु पर्ने हुन्छ, र सारमा त्यो भनेकोनै कर्मचारीतन्त्र हो।

Awasthi et al. (2012) को के तर्क छ भने, "नेपाल एकीकरण देखिनै एकात्मक राज्य भएकाले कर्मचारीतन्त्र एउटा शासक परिवार वा उनी निकट मानिसहरू अधिनस्त रह्यो, जस्का कारण नियुक्ति, पदोन्नति, सबै कुरोको मुख्य मुख्य स्थानमा उनीहरूको हात रह्यो। यो प्रवृति सन् 1950मा प्रजातन्त्रको उदय होउन्जेल सरकारी सेवामा कायमै रह्यो।" निजामति सेवा ऐनले जनजातिलो लागि 12.5प्रतिशत, महिलालाई 14.4%, मधेसीलाई 9.9%, दलितलाई 4.05% नद पछाडी पारिएको क्षेत्रलाई 1.4% छुट्याएको छ। प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीमा जनजातिलाई 14.4%, मधेसीलाई 12.6%, माहिलालाई 9.0%, दलित 6.7% र पछाडी पारिएकालाई 2.25% व्यवस्था गरिएको छ, जुन सामाजिक जनसंख्याको अनुपातमा छैन । जति पनि समावेसी भनेर व्यवस्था गरेको पनि सही कार्यान्वयनको अभाव देखिन्छ।

तालिका 2 वहालवाल अधिकृत स्तरका कर्मचारी तन्त्र प्रतिशतमा सन् :2006र 2012को तुननात्मक अध्ययन स)्वास्थ्य सेवा संलग्न छैन(

क्र.सं.	वृहत समुह	श्रेणी				जम्मा	
		विशिष्ट	प्रथम			विशिष्ट	प्रथम
2006	**जनजाति**	21.0	17.9	2006	**जनजाति**	21.0	17.9
	जनजातिहरु	2.6	0.8		जनजातिहरु	2.6	0.8
	नेवार जनजाति	18.4	17.1		नेवार जनजाति	18.4	17.1
	मधेसी	0.0	7.6		**मधेसी**	0.0	7.6
	दलित	0.0	0.8		**दलित**	0.0	0.8
	अन्य	78.9	73.8		**अन्य**	78.9	73.8
	जम्मा	100.0	100.0		जम्मा	100.0	100.0
		38	397			38	397
2012	**जनजाति**	5.6	14.6	2012	**जनजाति**	5.6	14.6
	जनजाति	5.6	3.3		जनजाति	5.6	3.3
	नेवार जनजाति	0.0	11.3		नेवारजनजाति	0.0	11.3
	मधेसी	3.7	9.6		**मधेसी**	3.7	9.6
	मुस्लिम	0.0	0.2		मुस्लिम	0.0	0.2
	दलित	0.0	0.2		**दलित**	0.0	0.2
	अन्य	90.7	75.4		**अन्य**	90.7	75.4
		100.0	100.0			100.0	100.0
		54	513			54	513

स्रोत :Awasthi, Ganga D. et al., 2012 वाट साभार

कर्मचारी तन्त्रमा 6 वर्ष अघिको र अहिलेको तुलनात्मक रुपमा हेर्नेहो भने सकारात्मक देखिन्न (तालिका 2)। जुन वर्गको उपस्थिति अत्यधिक थियो, त्यही वर्गको अवस्थामा बढोत्तरी छ। जस्तो पर्वते हिन्दु उच्च जात समुहको सन् 2006मा 71.7 प्रतिशत उपस्थिति थियो भने त्यो अहिले आएर 78.6 प्रतिशत हुन पुग्यो। भने पछि जनजाति, मधेसी, दलित, वा पछाडी पारिएका समुदायको अवस्थामा पहिले भन्दा खस्कँदो स्थिती सृजना नभै वर्चश्वसाली वर्गको बढोत्तरी हुने कुरै भएन। त्यसकारण समावेसीताको नकारात्मक प्रभाव देख्न सकिन्छ।

Limbu (2007)ले ईलाम जिल्लाको कर्मचारी तन्त्रको वारेमा गरेको एक अध्ययन हेर्ने हो भने के प्रष्ट हुन्छ भने कर्मचारितन्त्र समुदायको सामाजिक संयोजन भन्दा विल्कुलै भिन्न अवस्था देख्न सकिन्छ। उनको अनुसार सामाजिक जनसाँख्यिक अनुपात कर्मचारीतन्त्रले पटक्कै देखाउँदैन। जनजातिको संख्या करिव दुईतिहाई छ उच्चजातको संख्या हिन्दु , करिव30प्रतिशत छ दलित ,5प्रतिशतको हाराहारिमा छ भने मधेसी 1 प्रतिशत । तर 50प्रतिशत भन्दा अधिक सेवाप्रदायी संगठनहरू उच्चजातका कर्मचारीहरूको नियन्त्रणमा छन। करिव 29प्रतिशत संगठहनरू 2 तिहाई भन्दा अधिक आवादी भएको जनजातिको नियन्त्रणमा छन। यो संख्यात्मक संयोजन भन्दा पनि डरलाग्दो स्थिति त कर्मचारितन्त्रमा को हावी छ। थोरै भएपनि जनजातिहरू हाकिम होलानकतै हामीले ?तर उनीहरुलाई के लाग्छ उनीहरूले नेतृत्व प्रदानगरिरहेको संगठनमा , सुविधाबाट कतै वञ्चितत हुन्नौं भन्ने ,सेवा ,पहाडे उच्चजातको कर्मचारितन्त्रलाई असन्तुष्ट पार्यौं भने हाम्रो पदन्नोति निश्चयनै उनिहरू भौत्तिकरुपमा त ?लागिरहेको त छैन्यहाँ छनकि उनिहरुको ,तर सँधै उनीहरूमा एक प्रकारको त्रास छ ,

चाहाना वा ,वा मधेसीको संस्कृति ,दलित ,कि अल्पसंख्यक जनजाति ,क्रियाकलापले हाकिम असन्तुष्ट भै रहेको हुन सक्छ आकाङ्छालाई सम्बोधन गर्दा। यो फेभोरिटिज्म नभै उनीहरुको दैनिक कार्यनै हो ।

4.3 वास्तविक नेपाली सेना?

सन् 2006 मा पुनरस्थापित संसदको 9 वुँदे घोषणा पत्रको 3.6 उपधारारामा भनिएको छ कि नेपाली सेनाको चरित्र समावेशी र राष्ट्रिय चरित्रको हुनेछ। घोषणापत्रले 2 वटा तर्कहरू पेशगरेको छ: पहिलो, यो लडाकु वर्ग क्षेत्रीको विशिष्ट संगठन हो, जस्तो हिन्दु मुल्य र मान्यतानुसार राज्यको व्याख्या गरिन्छ र क्षेत्रीले देशको रक्षा गर्छ भन्ने मान्यतामा, क्षेत्री जातको भर्ना जहिले पनि प्राथमिकतामा पर्थ्यो । दोस्रो, घोषनापत्रमा त्यसकारण कुनै जात विशेष लडाकु हुने र अरु नहुने मान्यताको संगठन बनाउने कुरोको विरोध गरिएको थियो ।

अपितु नेपाली सेनाले समावेशी चरित्य आफ्नो पहिलेनै देखि रहेको जिकिर गर्दै नेपाली सेनाको अवस्थालाई प्रतिरक्षा गर्यो, घोषणापत्रको भावना विरुद्द। उसको भनाई थियो कि जसरी गुर्खा सेनामा कुनै निश्चित जाति, जनजातिका व्यक्तिलाई मात्र भर्ना लिईन्छ, नेपाली सेनाको अवस्था त्यस्थो होइन । उसको दावि छ, जुन बेला नेपाल राज्यको समावेसी कुनै नितिनै थिएन, सेनाको त्यो निति थियो। जस्तो मगर, गुरुङ, तामाङ, किराती\ गुरुङ, र मधेसी समुदायलाई समावेसी निति अन्तरगत भर्ना गरिन्थ्यो। कुल स्ट्रेन्थको करिव 4.4प्रतिशत, 5 वटलाईन समावेशी उद्देशयले भर्ना गरिन्छ। यो आफैमा हास्यासपद कुरो हो कि 4 प्रतिशत कसरी समावेशी सिद्दान्तअनुरुप भयो भनेर ।

अझ रमाईलो कुरो सेनाको के रहेको छ भने सेना भनेको स्वेच्छिक र प्रतिस्पर्धात्मक पेशा हो । जनसाङ्ख्यिक समानुपात भनेर सही गरेर पछि गएर कुनै जाति वा जनजातिले आफु सेनामा भर्तिहुन चाहाना छैन भनेर भन्न पाउने कि नपाउने? त्यसकारण 4 प्रतिशत चाँही माथि उल्लेखित समयदायको लागिनै भनेर समावेसी कोटा छुट्याएको हो, वाँकीको हकमा खुला प्रतिस्पर्धामा सबै जात, जाति, जनजाति, धर्म, वा सम्प्रदाय भर्नाको लागि भिड्न पाउँछ।

कुल सिपाही 91 हजार भएका मध्ये करिव करिव 43.6 प्रतिशत क्षेत्री जातको रहिको छ, जवकी उसको जनसंख्या केवल 15\16प्रतिशत नाँघ्दैन। त्यसपछि बाहुन (8.4%), मगर (7.0%), नेवार (6.6%), तामाङ (6.0%), थारु\चाउधरी\ राजवंशी (4.8%), आदि रहेको छ। वृहत समुहमा हेर्ने हो भने पर्वते हिन्दु उच्च जातमा करिव 58प्रतिशत उपस्थिति छ, भने दोस्रोमा जनजाति (34.4%), दलित (6.1%), र मधेसी (1.1%) छ। यसरी हेर्दा मधेसीको उपस्थिति राष्ट्रिय सुरक्षा जस्तो सम्वेदनशील स्थानमा केवल १ प्रतिशत उपस्थिति न्यायोचित देखिएन ।

Awasthi, Ganga D. et al., (2012) को अध्ययनले जनपद प्रहरीमा सेना, र सशस्त्र भन्दा समानुपातिक देखिन्छ। सम्भवत जनपद चाँही प्रत्यक्ष जनतासंग काम गर्नु भएको कारण पनि त्यो तुलनात्मकरुपमा राम्रो भएको हो कि!

तालिका 3 सुरक्षा बलमा सन् :2009र 2012अवस्था

सुरक्षा बलहरू	2009					2012*				
	जनजाति	मधेसी	दलित	अन्य	टोटल	जनजाति	मधेसी	दलित	अन्य	कुल
नेपाल आर्मी	27047 (29.9)	5446 (6.1)	5422 (6.0)	52483 (58.0)	90,398	29,221 (32.2)	5,433 (6.0)	6,115 (6.7)	50,038 (55.1)	90,807
सशस्त्र प्रहरी वल	NA	NA	NA	NA		9, 000 (30.3)	400 (1.3)	955 (3.2)	19,370 (65.2)	29,725
नेपाल प्रहरी	NA	NA	NA	NA		16542 (29.3)	10516 (18.5)	4381 (7.7)	25,224 (44.5)	56,663

स्रोत :Awasthi, Ganga D. et al., 2012 बाट साभार

सन् 2009र सन् 2012तिन वर्षको अवधीमा त्यत्रो अन्तर हुन नसक्ने भएकोले तुलनात्मक अध्ययनको औचित्यनै उठन पनि सक्छ। तर सुधारको केही संकेत भने अवश्यनै दिनु पर्ने हो तिन वर्षको अन्तरालमा। प्रहरी जनपदको तथ्याङ्क उपलब्ध नहुनु र सशस्त्र मात्र हेर्दा वर्चश्वशाली वर्ग वा जातको सबै भन्दा धेरै 65प्रतिशत रहेको छ, भने जनपदमा 44.5 प्रतिशत मात्र देखिनु र सेना 55.1 प्रतिशत अघिल्लो 2009को तुलनामा करिव 3 प्रतिशतले कमी देखिएको बाहेक कुनै तात्विक अन्तर समावेशी राज्यको नीति पश्चातपछी पनि नदेखिनु सन्तोशप्रद छैन।

Adhikari (2013)को तर्क के रहेको छ, भने नेपालको सेनामा महिलाको सहभागिता धैरै अघिदेखि अपेक्षित कुरो हो। सेनामा महिला सहभागिता जरुरी छ वा छैन भन्ने विषयमा अवधारणागत देखि नीतिगत स्तर सम्म बहसको विषय भएता पनि यो मामलामा कसैले हात हालेको देखिन्न । महिला आफैले पनि यो विषयको राष्ट्रिय महत्व छ भनेर, वा महिलाको सेनामा सहभागि गराएर तिनको पनि मुलधारीकरण गर्नु पर्छ भनेर बहस चलाको देखिन्न।

तालिका ४नेपाली सेना तथा सामाजिक मर्यादमा महिला :

जात तथा समुदाय	दुईतारे भन्दा माथि	पहिलो श्रेणी	दोस्रो श्रेणी	तेस्रो श्रेणी	जेसिओ	एनसिओ	एनसिई (अन्य)	कुल	
	Brigrad. Gen.	Col-Brig. Gen.	Maj-Lt Col.	2nd Lt-Col	Jamd-Subda	Lance Naik, Corp and Sergt.	Siphai-Followers	No.	%
पर्वते हिन्दु उच्च जात	0	3	27	136	63	479	30	738	72.6
जनजाति	0	1	15	47	22	178	15	278	27.4
जम्मा	0	4	42	183	85	657	45	1016	100

स्रोत :Adhikari, 2013 बाट साभार

महिलाहरू दशकौँ देखि सेनाको बर्दिमा छन। Adhikari का अनुसार महिलाको हैसियत ,उनीहरूले सम्पादन गरेका कामहरु , सैनिक संगठनमा खेलेको भूमिका र उनीहरूलाई संगठनले गरेको व्यवहार लैङ्गिक मामलामा र महिलाले सेनामा काम गर्नु खासगरी फौजी कार्यमा । तथ्याङ्कले के देखा ,पर्दैन भन्ने विषय अझै विवादित विषय रहेको छ पर्छ वाउँछ भने करिव 1000महिलाले विभिन्न क्षेमतामा सेनामा काम गरिरहेका छन् । जहाँ सम्म समावेशीताको कुरो छ मूख्य गरि दुई थरी महिलाहरूको उपस्थिति देख्न सकिन्छत र जनजाति समुदाय । अनुपातमा हेर्दा अघिल्लोको उपस्थी पर्वते हिन्दु उच्च जा : तिन चौथाई छ भने पछिल्लोको करिव एक चौथाईको हाराहारीमा। दलित मधेसी महिलाको उपस्थिति सुन्यनै देखिन्छ। ,

अन्तमा सेनाको कुरो गर्दा माओवादी लडाकुहरूको संयोजनको कुरो गर्नै पर्ने हुन्छ। करिव ,5000 देखि 10000सम्म लडाकुहरू हुन सक्ने अनुमानहरू द्वद्वकालमा भएको हो। तर जव राष्ट्रसंघ स्थायी नियोगको कार्यालयले 32000लडाकुहरू क्यान्टोनमा रहेको रेकर्ड निकाल्यो । त्यसरीनै 19600चाँही जनसेनानै भएको सुचना पुस्टी गर्यो)see ICG; August, 2011 ।(नेपाली सेनामा कति संख्याकसरी , समायोजन हुन सक्ला वा हुनेछन भनेर विभिन्न समयमा विचार दिने बोल्ने , :गरिएको भएता पनि अन्तत ,विश्लेषण गर्ने70 जना लेप्टेन पद सहित कुल 1462जना मात्र संयोजन भए । वाँकी कतिपयलाई कोही अयोग्यआफ्नो वाँकी जीवनको लागि वा'कोहीले राहत लिएर आ ,कोहीले स्वेच्छिक अवकास ,टो समाते।

5. बहश र निचोड

नेपाली राज्य निर्माण परियोजना हिन्दु धर्म र साँस्कृतिक मुल्य संगै राजा पृथ्वीनारायण शाहले सुद्द हिन्दुको राज्य निर्माण गर्ने मनसायले हिमालय क्षेत्रमा सुरु गरेका हुन। एसो गर्नुको कारण वास्तविक हिन्दुस्तान चाँही मुघल र युरोपीयनको छोइछिटोमा परेको वहाना रचियो । अपितु हिमालयन क्षेत्र युरोपियन एक्सप्लोररले भने जस्तो खालीभूभाग (*terra nullius*) नभै आदिवासी जनजातिहरू आदिकाल देखिनै वसोवास गर्दथे। त्यसको अर्थ आदिवासीय जनजाति समुदायहरू परम्परागत मानव संस्कृति र जनजीवन यापनको निरन्तरता उनीहरूको सार्वभौम जीवन पद्दति हो, तर मुघलको अतिक्रमणबाट जोगिन दक्षिणबाट वसाईसरी आएका हिन्दुहरू भने आदिवासीय जीवन पद्दतिमाथि चडाई गर्न चाहान्थे। उन्नाईसौं सताब्दिको मध्य तिर जारि गरिएको मुलुकी ऐन र त्यसका आधारमा चलाइएको शासनले आदिवासी जनजातीय जीवन पद्दतिमा ठुलो क्षेती गर्नाको साथै हिमालयको आड भरोसा स्वाधिन जीवन यापन गर्ने जनजाति समुदायलाई सिमान्तीकरण गर्ने काम भयो। यो दुई मानव साँस्कृतिक विचारहरूको निरन्तर घर्सणको उचित व्यवस्थापन नेपालको विद्दमान द्वन्द्वको चुरो हो। यही सन्दर्भमा Sharma (2003)को के भनाई छ भने:

> *नेवार जनजातिको स्वायत्ततालाई भने सम्मान गरियो उनीहरूकै साँस्कृतिक संगठन गुठी द्वारा व्यवस्थित गर्न दिइयो। एवम् प्रकारले धेरै जाति, जनजातिका परम्पराहरूलाई उचिततवरमा व्यवस्थित गर्न मुलुकी ऐनले मान्यता दियो। तर उनीहरूको स्वशासित स्वायत्तताको हकलाई भने रोकियो जहाँ संस्कार र संस्कृतिसँग ठक्कर खान्थ्यो, निरुत्साहित पारिन्थ्यो, गाई काट्न निषेध गरिन्थ्यो ।*

साडे एक सताब्दि पछि पनि, संविधानसभा आधुनिक लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक संविधान लेख्न बसिरहेको बेला एउटा बाछो काटेर खाएको निहुँ बनाई ललितपुर गोदामचौरका एक जोडी तामाङ ठिटाहरूलाई मार्ने धम्की दिँदै लखेटिरहेको दृष्य टेलिभिजनले प्रशारण गर्यो । उल्टै ति ठिटाहरूलाई हिरासतमा लिइयो, कारण उनीहरूले मासु खान एउटा वाछो काटेछन। अर्को तिर अन्तरिम संविधानले स्पष्ट शब्दमा लेखेको छ कि नेपाली राष्ट्र धर्म निरपेक्ष हो, राज्यको कुनै धर्म छैन ।

माओवादी सशस्त्र संघर्षको समयमा स्थानीय स्तरमा न्यायधिस समेत रहेका जानकारको विचार हेरौं:

> *(अन्तर्वार्ता लिने व्यक्तिलाई औंलाउँदै भन्छन्) हामी एउटै जात, थरका सदस्य होइनौं, त्यसकारण एक अर्कामा जुठो वार्दैनौं। तर जव तपाईको परिवार कुनै मरिमरौको घटनाले दु:ख पिडामा हुन्छ, म मेरो जात, थरको सन्दर्भमा पुरै बैण्डबाजा लाएर भोज लाउन सक्छु? सक्दिननी! त्यसैले हाम्रो एउटा लामो परम्परा छ कि एक अर्कालाई सम्मान*

गर्छौं । त्यसरीनै एउटा लामो परम्परा हाम्रो आफ्नै छ, कि हामी (धेरै जनसंख्याले) गाईलाई राष्ट्रिय जनावरको रुपमा सम्मान गर्छौं। र हामी कसैले पनि गाई काट्न हुन्न भन्ने धारणा छ, कसैकसैले सिनु खाँदो हो। तर कम्तिमा गाई काटेर मासु खाने परम्परा, संस्कृति भने हाम्रो छैन। यो हिन्दुको मात्र मामला नभै यो राष्ट्रकै परम्परा भै सक्यो। त्यसकारण यसलाई दुध दिने जनावरको रुपमा लिउँ, आमा जस्तै; किनभने हामी सबैले दुध पिउँछौं, त्यसैले रक्षा गरौं एउटा राष्ट्रिय जनावरको रुपमा हिन्दु धार्मिक जनावर भन्दा (उत्तरदाता 'ख')।

माओवादी सशस्त्र संघर्षको कालमा, लडाकुहरुले गाईको मासु व्यापकरुपमा खाए । उनीहरू गाई, गोरु, र अन्य जनावरहरु गाउँ, गाउँमा काट्थे जुनबेला उनीहरू भूमिगत वा खुल्लारुपमा बन्दुक बोकेर हिँड्थे। त्यो बेला यो कुनै हिन्दु धार्मिक नेता वा लडाकुको मामिला बनेन । बरु नेताहरू गाई काट्न र मासु खान अघी बड्थे र जनजातिलाई सुर्याउँथे हिन्दु राजतन्त्र र अधिराज्य विरुद्दको घृणा बढाउन । धेरै जसो जनजातिहरू हिन्दु होइनन् र राज्यले उनीहरूलाई गोरु, वाछाबाछी, र गाईकाट्न निषेध गरेको छ। ऐतिहासिकरुपमा उनीहरूलाई जेल हालिन्थ्यो र हालमा पनि हालिन्दै छ। त्यसकारण जनजातिहरूको सामुहिल सिकायत छ, हिन्दु राष्ट्र र राज्य प्रति। Basnet (2009) ले संकेत गरे जस्तै सामुहिक सिकायतलाई पुरानो राज्यसत्ताको विरुद्द प्रयोग गर्न यसरी माओवादी रणनीतिक तवरमा सफल बन्यो। अपितु माओवादी नयाँ राज्य निर्माण गर्न भने असफल रह्यो ।

सामुहिक पहिचान एउटा राष्ट्र र राष्ट्रियता कुनै नयाँ मुद्दा होइन, जसरी पहिचानका विपक्षमा रहेकाले चर्को विरोध गर्छन । बरु यो ऐतिहासिक रुपमा राष्ट्र-राज्य निर्माणको बेला छुटेको मामला हो, त्यसैले केही निश्चित समुहहरूले गम्भिरताका साथ उठाउँदै आएका छन। हुनत राजा पृथ्वीनारायण शाह आफैले पनि भनेका छनि कि उनी मगरातका, मगर आदिवासी जनजातिको ऐतिहासिक भूप्रादेशिक क्षेत्र, राजा हुन। त्यसकारण राष्ट्र र राष्ट्रियताहरू (जनजातिहरू) र हिन्दुहरुको अधिराज्य र हिन्दु धर्वावलम्बीको मुद्दा हाल सम्म नसुल्झिएको मामला हो।

जनजातिले पहिचानको मुद्दा अत्यन्त बलियो रुपमा लिएकाछन, जुन माओवादीले वर्गसंघर्षको एजेण्डामा उपयोगको साधनका लागि लियो, जुन आदिवासी जनजातिको सामुहिक सिकायत थियो, सामुहिक शक्तिका रुपमा रुपान्तरण गर्न प्रयत्न गर्यो । र यो मधेसीले बुझ्यो कि माओवादीले सामुहिक सिकायतको रुपमा माओवादीले लग्ने वाला छैन भन्ने कुरो । त्यसकारण मधेसीले माओवादी त्यागे । माओवादीको पूर्व समर्थक जानकारको विचार यस्तो छ:

यदि कसैले मलाई पहिचान र रोटी कुन रोज्छौ भनेर सोधेमा म सर्वप्रथम पहिचान रोज्छु, किनकि मैले जन्मजात प्राप्त गरेको पहिचान विना एक सेकेण्ड पनि अश्तित्वमानै हुँदिन। बरु भोको पेट हप्तौं वाँच्न सक्छु, अस्तित्वमा रहन्छु। यदि म शुन्य अस्तित्वको व्यक्ति रहेछु भने के तपाई म संग भेट्न र कुरो गर्न आवश्यक सम्झनु हुन्छ होला? तपाईले मसँग भेट्ने कुरो नै आउन्न । तपाईलाई मसंग रोटी छ वा छैन तपाईको सरोकारनै रहन्न, जव म नै हुन्न । त्यसकारण प्रश्न के हो भने प्रथमत म अश्तित्वमा रहनु पर्यो, त्यसको निरन्तरतालागि अनि रोटी चाहिन्छ। भन्नुको अर्थ रोटी दोस्रो प्राथमिकताको विषय हो, भने पहिलो प्राथमिकताको विषय अश्तित्व र त्यसको लागि पहिचान नभै नहुने विषय हो (उत्तरदाता 'ग')।

त्यसकारण पहिचानको जिकिर एउटा वृहत र व्यापक राज्य निर्माण गर्ने मामला हो। लोकतन्त्र बहुत चर्चामा आएको विषय सन् पचासको दशकमा, नब्बेको दशकमा आएको लोकतन्त्रको अन्तरवस्तुले यो बुझ्न, देख्न सकेन; उपेक्षित समुदायले कुनै नेतृत्व दिनै सकेन जो लोकतन्त्रको परिमिती भित्र पहिचानको व्यापक महत्व बुझ्नै सकेनन् । त्यसकारण यो बाहिरीखेर देखिने मुद्दाको रुपमा देखियो (Hutt, 1991), वा संविधान लेख्नको लागि सान्दार्भिक विषय ठानिएन। जे भए पनि विश्वको सर्वश्रेष्ठ भनिएको सन् **1991**को संविधान जारि भएको **5** वर्ष पनि थामेन। च्यातियो मात्र होइन, देशमा सशस्त्र युद्दनै भयो, जुन सामान्य मान्छेले नसोचेको र नब्यहोरेको विषय थियो । अर्का जानकारको कुरो:

माओवादी जनयुद्द पुरै सिंगै युद्द होत्य ,र लैङ्गिक सबै समेटीएको ,वर्गीय ,क्षेत्रीय ,जनजाति :सैले सबै खाले मानिसहरू सहभागि भए । अपितुपरिणामको कुरो गर्दा अहिले भन्न र पुस्टि हुन गाह्रो भयो। किनभने , प्रतिक्रियावादी र पुरातनपन्थीहरूले सम्पूर्ण मुद्दाहरू र परिणामहरूलाई पश्चगमनतिर घिसार्न थाले। र प्रचण्ड आफै देखिने गरी स्पष्टताका स (माओवादीका अध्यक्ष)ाथ दह्रोगरी उभिन सकेनन् । यतिखेर उनी अत्यन्त

द्विविधाजनक नेताका रुपमा देखिन्छन। त्यसैले यतिबेला सहज तरिकाले भन्न सकिने अवस्था रहेन कि क्रान्तिका उपलब्धिहरू के हुन्('ग' उत्तरदाता) ।

वास्तवमा भन्ने हो भने, दशक लामो सशस्त्र संघर्षको मुद्दा के थियो र के उपलब्धी हासिल गर्यो खुट्याउन गाह्रो देखिन्छ। कामरेड माओले चिनमा के गरेका थिए, र अघोरी साम्यवादीहरुले पनि एउटा सिक्ने अवसर मिल्यो नेपालको सन्दर्भमा । दुवै समय र सन्दर्भले माओवाद अप्रसाङगिक हुन पुग्यो। नेपालको भौगोलिक तथा भौत्तिक अवस्थिती पनि कठिन प्रकारको छ, र शामन्ति र पुँजिवादी पश्चिमी विचारधारमा कसरी श्रमिक बर्गले आफ्नो श्रमको अतिरिक्त मूल्यमा कसरी शोषित हुन्छ? उसलाई किन मजदुर किसानको अधिनायकत्वको जरूरी हुन्छ भन्ने विचार नेपाको सन्दर्भमा कसरी सान्दर्भिक हुन्छ भन्ने कुरो बुझ्न आवश्यक देखियो। अपितु, आर्थिक, सामाजिक, तथा साँस्कृतिक शोषण र विभेद मुक्त न्यायपूर्ण समाजको स्थापनाको चाहाना सर्वत्र खटकेको कुरो आजको अवस्था हो।

नेपाल मूख्यतया लडिरहेको वर्तमान अवस्था भनेको एकात्मक केन्द्रिकृत राज्य संरचनासंग हो। भौगोलिक रुपमा दक्षिणको समथर क्षेत्र वा तराई साँस्कृतिक रुपमा मधेस भनेर चिनिन्छ राजनीतिक निर्णय निरुपण गर्ने प्रक्रियाबाट छुट्यो । करिव **37.6** प्रतिशत आवादी भएको मधेस सन् **2011**को जनगणनामा **50.1** प्रतिशत पुग्यो। कारण हिमाल, पहाडको आवादी तिव्ररुपमा तल झर्यो, परिणाम मधेसको सामाजिक, आर्थिक, तथा साँस्कृतिक सँग, सँगै राजनीतिक लैण्डस्केप पनि दवावमा पर्नेनै भो ।

एकजना पर्वते जानकार मधेसको मुद्दामा यसो भन्छन:

म आफू यहाँ चार दशक देखि रहँदै आएको हुँमानिसहरू छन। 'देशी' कहिले मधेसको बारेमा सुनिन। यहाँ , त्यसकारण उनीहरू देशी हुन। वास्तवमा मलाई थाहा छैन कहाँबाट र ,मानिसहरू देशमा छनकिन हो मधेसी सब्द तराईमा आयो। यो पूर्वनियोजित र विदेशीहरूले मच्चाएको मामला थियो। मधेस आन्दोलन एउटा आँधी जस्तै आयो र क्षेणभरमानै गयो पनि('घ' उत्तरदाता) ।

यहाँ आसङ्काहरू छन खासगरी मधेसी माथि र जनजाति तथा पर्वते दलितहरू उपर पनि । मधेस शब्दनै उच्चारण हुन्थ्यो पहाड र हिमाली भेगमान पूर्व । यो एउट सामाजिक नाम हो। तर मधेसी पहिचान जव मधेसमा यो मधेस आन्दोलन हु , अनि भन्न थालियो ,र वृहत राज्यको एउटा प्रान्तका रुपमा कायम होस भनेर जिकिरहरू उठे ,गर्वका साथ स्विकार गरियो र त्यतिमात्र होइन पूर्वाग्रहहरु पनि आउ ?मधेस कहाँ छन थाले कि मधेसीहरू स्वार्थी र अमानवीय हुन। पहाडे तर मधेसमा बसोवास गर्ने एक अर्का जानकारको कुरो :

तराईका मान्छेहरू खासगरि कोशी र गण्डकी विचकाकहिले शक्ति बाट विमुख रहेनन्। उनीहरू जहिले पनि , र माओवादीको पालामा ,एमालेको पालामा ,शक्तिमा रहे। काँग्रेसको पालामापनि । उनिहरुले सबै पार्टीहरूलाई दोहेका छन् । केही वर्ष अघिको घटना सम्झनु सक्नु हुन्छजव कोशी वाँध फुटेर तराईमा ठुलो वाडी पस्यो। , वाडीपिडितलाई दिएका सामाग्री कहाँ पाईन्छ !तराईकाहरूत ?वाडीपिडितहरूलाई सहयोग दिने कुरामा को अघी थिए लुट्न र कुम्ल्याउनमै व्यस्त रहे। तर जति पनि राहत वाँड्योपहाडेले गर्यो । मेरो मतलब पहिचान वा त्यो सबै , जातियता वास्तवमा अश्तित्वमा रहन्न। त्यसकारण पहिचानको आधारमा उठेको मुद्दाले जनतालाई फाईदा पुर्याउन ('ख' उत्तरदाता) *सक्दैन*।

आपतको बेला राहत खोस्न पुग्नु सामान्य कुरो हुन सक्छ, र यस्तो अवस्था पहाडमा वा हिमालमा होस जो कोहीले पनि आपतकालिन राहत समाउन वा खोस्ने अवस्था रहन्न भन्ने छैन। र शोषणको जहाँसम्म कुरो छ, त्यो एकात्मक राज्यको उत्पिडनसंग सम्बन्धित विषय हो। पहाडे एकजना जानकारको विचारमा:

त्यहाँ ६ गाविसहरू छन् नेपालगञ्जको दक्षिणी क्षेत्रमाजहाँ स्थानीय मानिसहरू राज्यको सम्पर्क भन्दा बाहिर छन , भन्दा फरक पर्दैन। सन्1990को प्रजातन्त्रको पुनरस्थापना पछि उनीहरू जागरुक भएका छन ,सिक्षित बनेका छन , जव पहाडे समुदायका मानिसहरूसंग सम्पर्कमा आए । विस्तारै उनीहरू सशक्तीकरण भए। पहाडे मानिसहरूको सम्पर्कमा आउन अगावै उनीहरू स्थानीय जमिन्दारहरूबाट यति सताईएका थिए कि जमिन्दारहरूको पहुँच कि

राणाहरूसँग हुन्थ्यो कि त अरु शामन्तहरूसँग हुन्थ्यो। कुनै प्रकारको विकास कार्यक्रममा उनीहरूको पहुँच थिएन ('घ' उत्तरदाता)।

सुधारहरू देखिएका छन। पहाडे जनमानस र लोकतन्त्रको पुनरस्थापनाले ल्याएको परिवर्तनको परिणाम उनीहरूमा पनि परिवर्तन भयो ,र खास कुन कारणले त्यो परिवर्तन भै रहेकोछ विसद अध्ययनको जरुरत पर्छ। विना कुनै भरपर्दो अध्ययन , वा पहाडे जातिहरूनै त्यसको मूख्य कारण हो भनिहाल्न सकिन्न। ,लोकतन्त्रनै यसको मूख्य कारण

माओवादीहरू शान्ति पुनरस्थापनाको प्रक्रियामाआउँदा मधेसी मुद्दा अलि भिन्न प्रकारले आयो। जस्तो जनजातिको मुद्दा पनि आयो। दुवै मधेसी र जनजातिले आफ्नो आक्रोस बेग्ला बेग्लै देखाए- अन्तरिम संविधानको पानाहरू जलाउने काठमाण्डौमा । तर जनजातिलाई राज्यले छुट दियो। जनजातिको प्रदर्शनमा राज्य आतङ्कित बनेन। धरपकड गरेन। तर मधेसीमाथि गर्यो। करिव 3 दर्जन मधेसी पकड्यो मुलुकभर । परिणामत मधेस बल्न थाल्यो। त्यहाँ धेरै कारणहरू हुन सक्छ, तर पहाडे प्रतिको रोष मधेसीहरूले खासगरी पूर्वि तराईमा व्यक्त गरे। यसलाई त्यसताका तेस्रो जनआन्दोलन पनि नाम दिइएको थियो । मधेस आन्दोलन पछि उल्लेखनीय संख्यामा मधेसको प्रतिनिधित्व संविधानसभा भयो, तर दुर्भाग्य त्यो दिगो रहन सकेन। परिणामत धेरै हतियारधारी समुहहरूको जन्म भयो । मधेसी, जनजाति, दलित र महिला कहिले सन्तुष्ट हुन सकेनन् । तर पर्वते पुरुष, हिन्दु उच्चजातको नियन्त्रणमा रहेको मुलधारको राजनीतिलाई चुनौति दिन पनि सकेनन् बरु त्यसको पुच्छर मात्र भैरहे। विभिन्न नागरिक समाज, आ'आफ्नै समुदायको दवावमा आ'आफ्नै ककशहरू गठन गरे, त्यो शिर्ष नेताहरूलाई चुनौतिको विषय बन्यो । संविधान निर्माण गर्ने जस्तो महत्वपूर्ण विषयहरूमा समुदायगत सवालहरू जो दलको वैचारिक विषय भन्दा पनि समुदायगत पहिचानका मामलाहरू ककश मार्फत सुझावहरू ल्याउन सान्दार्भिक हुन्थ्यो । त्यो शिषर्थ नेताहरूलाई पाच्य नभए पछि दलहरुले संविधानसभानै विघटन गर्न पुगे।

संविधानसभाको विघटन पछिको 18 महिना कर्मचारितन्त्रको राज्यसरकार चल्यो। अन्तत संविधानसभाको आम \ ,निर्वाचन सम्पन्न भै दोस्रो पटक संविधानसभाको गठन भयो। तर परिणाम भने अनपेक्षित आयो। माओवादी लगाएर मधेसी मुद ,दोस्रो संविधानसभामा। समस्या ,सबै सिमान्तकृतहरूको अवस्था कमजोर बन्यो ,महिला ,जनजाति्दार एजेण्डा , भनेझैं संविधान नबन्ने छाँट देखिएको छ। 'विहानले दिनको छाँट देखाउँछ' जनमत अर्कोको भने पछि एउटाको तर निर्वाचन बहिस्कार समेत गर्यो। ,माओवादीको ठुलै हाँगो जो संसदीय राजनीतिमा विश्वास गर्दैन उसले पार्टीमात्र फुटाएन जनयुद्दबाट पलायन भएका17000 लडाकुहरू बाहिर छनमा माओवादिको ठुलो हाँगोले संविधानसभा पूर्णत यस्तो अवस्था , भन्ने अवस्था अनुत्तरितनै छ। शक्तिको लागि दावेदारहरूलाई झनै चुनौत्ति ?बहिस्कार गरेर गै सके पछि अव के हुन्छ थपीएको छ। यस्तो अवस्थामा उनीहरूले चलाखिपूर्ण तवरमा काम गर्नसकेनन् भने परिणाम उनीहरूको पक्षमा नजान सक्ने सम्भावना धेरै छ। सम्भावनाको कुरो हो तर हरेक सम्भावनालालाई हासिल गर्ने क्षेमता भने हुनै पर्छ। ,नकार्न सकिन्न ,

एक जना जानकारको विचारमा नेपालमा संविधान बन्छ वा बन्दैन; राजनीतिक समस्याको हल हुन्छ वा हुन्न भन्ने कुरो राजनीतिल दलका नेताहरूको कावुमा छ, वा छैन भन्ने नै निश्चित नभएको भन्दै विचार राख्छन:

नारानकाजी श्रेष्ठनसभाको निर्वाचन लडोस भन्ने वा झलनाथ हरेक नेता मोहन वैध्यले संविधा ,माधवनेपाल , आफ्नो फेस सेभिङ्को लागि कार्यकारी ,तर उनी त्यतिकै छुटे । उसले केहि पनि भनेको थिएनन् ,चाहान्थे अधिकारीको व्यक्तिले सर्वोच्चको न्यायधिसबाट राजिनामा गरोस भन्ने थियो। सबै नेताहरू उनलाई संविधानसभा बाहिर राख्न चाहेका पनि थिएनन् । अपितु उनी छुटे । त्यसकारण मुनी हामीले नदेखि चलिरहेको समस्या कै छ हामी सबैले पता लाउनु जरुरी छ। अर्को कुरो भेरीफाई भएका 19000मध्य 1500जति समायोजन भए वाँकी , 17000 कता गएखरखजाना कसरी ,कसरी लड्ने ,उनीहरूलाई थाहा छ ,उनीहरु तालिम प्राप्त व्यक्तिहरू हुन ? सम्भवत हतियार कहाँ पाईन्छ भन्ने कुरो उनीहरूलाई थाहा छ। त्यसकारण हामी जोखिममा छौं। कहिले बनाउने र र कस्ले परिस्थिति पुन द्वन्द्वमा फसाउँछ भन्ने मात्र हो ('ख' उत्तरदाता)।

नेपालमा हरेक हतियारबन्द द्वन्द्व समझौतामा टुङ्गिएको छ जनताको परिवर्तनको एजेण्डालाई छोडेर। नेपाली काँग्रेशले बहुदलीय प्रजातन्त्रको लागि राणाविरुद्द हतियार उठाएको भएपनि करिव ,6 दशकको अनुभव उसको के रह्यो भने समावेशी दिगो लोकतन्त्र स्थापना गर्न सकेन। ईतिहासमा माओवादीहरू पछिल्लो शक्तिका रुपमा देखा परे जस्ले नयाँ लोकतन्त्रको

कुरो ल्यायो । अन्तत उनीहरू पनि वहुदलीय लोकतन्त्रको पक्षमा ओर्लन लागे। विश्वविद्यालयका जानकार एक जना उपप्राध्यापकको विचार यस्तो छ:

> *यो दुर्भाग्यकै कुरो हो कि नेपालले लोकतन्त्र संस्थागत गर्न सकेन। सुरुकै दिन देखि । हरेक आन्दोलनमा नेपालले एउटा अर्थपूर्ण लोकतन्त्रकै लागि आन्दोलन गरेको थियोदलितको सवालहरू संस्थागत ,जनजाति ,न मधेसी , विकास गर्न सक्यो न महिलाको सवालमा संस्थागत विकास गर्न सक्यो । अव प्रश्न के उठ्ने गरेको छ भने कहिले अर्को आन्दोलन हुन्छ वास्तविक लोकतन्त्रको संस्थागत विकासको लागिजनताका हक अधिकार प्राप्तिको सवाल ?* ('क' रदाताउत्त) *अझै पर्खाइमा छ।*

दुवै राज्य र गैह्रराज्य पक्षले वृहत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेकाले नेपालले ६ वर्ष बिताईसकेको छ कि शान्ति पुनरस्थापना र अर्थपूर्ण राजनीतिक समस्यासमाधानको लागि। मेरो मतलव समस्याको समाधान सबै पार्टीको लागि साझा ' भएको छैन। दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भै संविधानसभा गठन भयो।मूख्य हुने अवस्था सृजना 'बुझाइ दलहरूले एक वर्ष भित्र संविधान दिन्छौं भने ,तर वाचा गरेअनुसार संविधान दिन सकेननन। जनताहरू हेरीरहेका छन , न् आसङ्काको घेरामा छ । अपितु दलहरूले भनेको वाचा पुरा गर्न सकिरहेका छैनन। समयमा संविधान जारी गर्छन वा गर्दैन कस्ले सरकार गठन गर्ने विवाद मुख्य ह ,शक्तिमा को रहनेुने गर्छसंविधान त्यसको सहायक मात्र। माओवादीका पूर्व , ?वुद्दिजीवि भन्छन

> *वास्तवमा हाम्रोमा सर्वहारा वर्गनै रहेनछ, मात्र हामीमा एउटा राजनीतिक ठालु वर्ग रहेछ, जो सँधै सर्वहारा वर्गको कुरो गर्दो रहेछ, आफूले अवसर नपाउन्जेल । जव अवसर आउँछ, किसान, मजदुर वा सर्वहारा वर्गको कुरो छोड्छ* (उत्तरदाता 'ख')।

राजनीतिक विचारधाराले चलेको राजनीतिक शक्तिहरूमा सर्वहारा वर्ग र यसको मुक्तिको कुरो धेरै गरियो गएको ६ दशकमा । तर उनीहरूको मुक्तिको नाममा मुट्ठीभर मान्छेमात्र लाभान्वित भए हरेक पटक हुने परिवर्तनहरूमा। अपितु, हरेक आन्दोलनलाई हरेक समुदायले आ'आफ्नै दृष्टिकोणमा हेरेछन्, लिएछन् र ठुलो धार बन्ने रहेछ। उदाहरणको लागि मधेसी, जनजाति, दलित र महिला सबै एउटा सुन्दर भविश्यको सपना देख्छन, र हरेक आन्दोलनमा सरिक हुन्छन; तर मुख्य परिवर्तन हरेक पल्ट हुँदा उनीहरूको क्षेमता भन्दा पर हुने गर्छ। पद्दतिमा उनीहरूको मुद्दाहरू समेटिन्नन् ।

माओवादीका पूर्व वुद्दिजीवि भन्छन?

> *जव कम्युनिष्ट पार्टि गठन भयो, कामरेड पुस्पलाल को नेतृत्वमा सन 50 को दसक तिर, त्यहाँ देखिनै यस्तै भै रहेको छ। र उही मार्ग युवा कम्युनिष्टहरूले पक्ष्याए झापा आन्दोलनमा। अस्सिको दशकमा स्थापना भएको नेकपा (माले)ले जस्को नेतृत्व सिपि मैनालीले गरेका थिए । उनी आफै जमिन्दारका पुत्र थिए, जो चारुमजमदार, भारतीय नक्सलपन्थी बाट प्रभावित थिए। धर्म प्रसाध उपाध्यायको टाउको काटी राजनीति थालेका हुन। अन्तमा नेकपा (माले)ले केही गर्न सकेन सर्वहारा वर्गको लागि, न गरिव किसानहरूको पक्षमा उसको कुनै सदासयतानै रह्यो । र यो प्रवृति निरन्तर रहेको छ, माओवादीको कालमा पनि* (उत्तरदाता 'ख')।

सबै प्रयासहरू ठालु बर्गकै हितको लागि तर फेरि किन उपेक्षित जातिदलित वा महिला लाग्छन तिनको ,मधेसी ,जनजाति , राजनीतिक दाउपेचमा ?

> *धर्मनिरपेक्षताको सम्बन्धमा कुरा गर्दाआजकै अवस्थामा केही फरक देख्दिन । गाई काट्ने विषयमा ग्रामिण भेख , धर्मनिरपेक्ष घोषणा गरेर पनि। राजनीतिक मुलुक गणतन्त्र र ,तिर धेरै मुस्लिमहरूलाई जेल कोच्ने काम भएको छ दलहरूले गाईलाई राष्ट्रिय जनावर घोषणा गरेर गल्ति गरेका छन। नेपाल बहुधार्मिक देश होत्यसकारण कुनै ,* ('ङ' उत्तरदाता) *एउटा जातिको जनावरलाई राष्ट्रिय जनावर घोषणा गर्ने कार्यनै ठिक भएन।*

त्यसकारणछ कि के साँचैनै नेपाल धर्मनिरपेक्ष राज्य हो। राष्ट्रिय मानव अधिकार यो आफैमा विरोधाभास कुरो भएको , मानव अधिकार ,आयोग कर्मीहरू सबै चुपचाप छनवाछो काटेर खाएको निहुँमा । यो ,र दर्जनौं मानिसहरू अझै जेलमा छन , जो हिन्दु धर्म राज्यको कुरो गरिरहनु भएको छ। ,आफैमा हास्यासपद कुरो हो हिन्दु धर्वालम्बीहरू माझ पनि

अन्तमा के भन्न सकिन्छ भनेनेपाली राज्य ठालुहरूबाट बनेको छ । जनताको प ,ृरतिनिधित्वबाट राज्य कमै बनेको छ , सुरुकै दिन देखि। अपरिभाषित द्वन्द्व चलिरहेको छ सामुहिक अधिकार र ठालुवाद विच। यहाँ मार्कसवादको वर्ग संघर्सको विषयमाBentley's view विचारणीय भएको छ। उनका अनुसार मार्कसको विचार भनेको) सामुहिक सिद्दान्त'group theory'(को काँचो स्वरुप)crude form' ,हो । उनको एउटा कुरो यहाँ मननीय रहेको छ (कथित सर्वहारावर्ग नहुनु वा ठुलो आवादी हिन्दु भएको ले 'न्त गलत साबित भै सकेक छ।भन्ने मार्कसको सिद्दा 'समुहगत ईच्छानुसार शक्ति हत्याउ' हिन्दु राष्ट्र वा राज्य हुनु पर्छ भन्ने कुरो सर्वहारा वर्गको अधिनायकत्व स्थापितगरेर सुशासन ल्याउँछौं भने जस्तै हो। बरु विभिन्न समुहहरु परम्परादेखिनै आदिवासीकृत राज्यसंघ टक्कर जो एकात्मक केन्द्री ,जनजातित्वले वाँधीएर आएका छन , वा राष्ट्रिय समस्याहरुको समाधान मात्र ए ,क्षेत्रीय ,त्यो सुल्झाउन पहिचान जनित संघीयता अपनाएर स्थानीय ,दिँदै आएउटा उपाय देखिन्छ।

6. सन्दर्भ सामग्री

Ambedkar, Nagendra (April- June,(1992). Political elites: theoretical perspectives, *The Indian Journal of Political Science*, Vol. 53(2), 253-276

Awasthi, Gana D. and Rabindra Adhikari (2012). Changes in Nepalese Civil Service after the adoption of inclusive policy and reform measures, (Kathmandu: Praticipatiory Constitution Building in Nepal (SPCBN)/UNDP)

Anaya, James (2000). Indigenous Peoples in International Law, (New York: Oxford University Press)

Adhikari, Indra (2013). Women in Nepalese Army, HarkaGurung Research Fellow, 2011-2013, Submitted to *Social Inclusion Research Fund*, SNV Netherlands Development Organization,

Bakke, Kristin M. & Erik Wibbles (2006). Diversity, disparity, and civil conflict in federal states.*World Politics*, Vol. 59(1), 1-50

Basnet, Yurendra (2009). From Politicization of Grievances to Political Violence: An Analysis of the Maoist Movement in Nepal, *Working Paper Series,* Development Studies Institute, London School of Economics and Political Science.

Belkhir , Jean Ait and Bernice McNair Barnett (2001). Race, Gender and Class Intersectionality, *Race, Gender & Class*, Vol. 8(3), 157-174

Bentley, A. F. (1908). *The Process of Government*. Evanston, Ill.: Principia Press.

Boris, Eileen and Peter Bardaglio (1983). The Transformation of Patriarchy: The Historic Role of the State. In *Families, Politics and Public Policy:A Feminist Dialogue on Women and the State*. Irene Diamond (ed.), 70-93. New York: Longman

Burkert, Claire (1997). Defining MaithilIdentity:Who is in charge? In David N. Gellner, Joanna Pfaf-Czarneeka, & John Whelpton (eds.) Nationalism and Ethnicity in a Hindu Kingdom, (Harwood Academic Publishers

Burghart, R. (1996). A quarrel in the language family: Agency and representation of Speech in Mithila (in Burkert, 1997).

Bista, Dorbahadur (1994). *Fatalism and development: Nepal's Struggle for modernization*. Calcutta: Orient Longman Limited

Bose, Christine E. (2012), Intersectionality and Global Gender Inequality, *Gender & Society,* Vol. 26 (1), 67-72

Campbell, A. (1969). On the tribes round Darjeeling.*Transactions of the Ethnological Society of London, 7(1869),* 144-159+333

Central Bureau of Statics (2012).*National Census-2012: A Summary Results*, (Kathmandu: CBS)

Chemjong, I.S. (3rd edition 1966).*History and Culture of the KiratPeople.*Phidim: Tumehang

EU Election Observation Mission to Nepal,*Final Report on the Constituent Assembly Election 10 April, 2008*

English, Richard (Feb.,1985). Himalayan State Formation and the Impact of British Rule in the Nineteenth Century, *Mountain Research and Development*, Vol. 5(1),61-78

Gellner, David N. (May 19-25, 2007). Caste, Ethnicity and Inequality in Nepal, *Economic and Political Weekly*, Vol. 42(20), 1823-1828

Gaige, Frederick H. (1975).*Regionalism and National Unity in Nepal* (Berkeley: University of California Press)

Gilbert, Kate (1992). Women and Family Law in Modern Nepal: Statutory Rights and Social Implications. *Journal of International Law andPolitics,* Vol. 24(2), 729-758.

Gilbert, Kate (1993). *Legal Rights and Social Strategies: An Ethnographic History of Family Law in Modern Nepal*. Ph.D. diss., Yale University

Guneratne, Arjun (August 1998). Modernization, the state, and the construction of a Tharu identity in Nepal, The Journal of Asian Studies, Vol. 57 (3), 749-773.

Gurung, H. (1986), *Nature and Culture*, (Kathmandu: SarojaGurung)

Gurung, H. (2005). Dalit Context, *Occasional Papers in Sociology and Anthropology*, Vol. 9, 1-12.

Gurung, M.D. (29 Oct, 1977). Communist movement in Nepal, *Economic and Political Weekly*, Vol. 12(44), 1849-1852.

Guru, Gopal (2001).The Language of Dalit-Bahujan Political Discourse. In Ghanshyam Shah (ed.), *Dalit Identity and Politics*, (New Delhi: Sage Publications)

Hachhetu, Krishna (2007). *Madhesi Nationalism and Restructuring the Nepali State,* A paper presented at an international seminar on “Constitutionalism and Diversity in Nepal” Organized by Centre for Nepal and Asian Studies, TU. 22-24 August 2007Kathmandu, Nepal.

Hagen, Susan (2007). Creating a “New Nepal”: The Ethnic Dimension, Policy Studies 34 Washington: East-West Center

Kymlicka, Will (2005). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Clrendon Press Oxford.

Hofer, Andras (1979, 1stedi., 2004; 2nd edi.). *The caste hierarchy and the state in Nepal: A study of the MulukiAin of 1854*. Kathmandu: Himal Books.

Holmberg, David (1989). *Order in paradox: Myth, ritual, and exchange among Nepal's Tamang*. Ithaca and London: Cornell University Press

Hutt, Michael (1993). Drafting the 1990 Constitution.In Michael Hutt (ed.), *Nepal in the Nineties,* (New Delhi: Oxford University Press)

International Crisis Groups (27 Octo. 2005). Nepal's Maoists: their aims, structure and strategy. Asia Report No. 104

- (2007). Nepal's Troubled Tarai Region, Asia Report No. 136

- (13 Jan, 2011). Nepal: Identity Politics and Federalism. Asia Report No. 199

- (18 August 2011). Nepal: From Two Armies to One. Asia Report No. 211

Irvine, Janice M. (1990). From Difference to Sameness: Gender Ideology in Sexual Science*, The Journal of Sex Research, Feminist Perspectives on Sexuality*. Part 1Vol. 27(1), 7-24

Jamil, Ishtiaq and RameshworDangal (2009).The state of bureaucratic representativeness and administrative culture in Nepal.*Contemporary South Asia,* Vol. 17(2),193-211

Krauskopff, Gisele. 1995. The Anthropology of the Tharus: An Annoted Bibliography. Kailash, Vol. 17(3&4)185-213

Lawoti, Mahendra (1914), KhaskandaiThulaDalharu, Kantipur Daily (Nepali)

Levine, Nancy E. (1987). Caste, state, and ethnic boundaries in Nepal, *The Journal of Asian Studies,*Vol.46(1), 71-88

Limbu, Prem P. (2007). *Inclusive representation of indigenous Nationalities in bureaucracy of Ilam, Research report*.Social Inclusive Research, Fund (SIRF) Apprenticeship Grant (Code No. SIRF/AG/06/01), SNV Nepal

Mabuhang, Balkrishna (2009). Federalism from ethno-demographic and linguistic perspectives, In D.B. Gurung (ed), *Towards a Federalized Democratic Nepal* (Kathmandu: Friends For Peace)

- (2012). After liberalism, Marxism- Leninism and Maoism what next 'ism' does Nepalese fate adhere to? *Contributions to Nepalese Studies, 39, (Special Issue),* 35-83

Maiguashca, Bice (June, 1994).*The role of ideas in a changing world order: the international indigenous movement1975-1990*, CERLAC Occasional Paper

Manley, John F. (1983). "Neo-Pluralism: A Class Analysis of Pluralism I and Pluralism II." The *American Political Science Review*, 77: 2, pp.368-383.

Nepal Federation of Nationalities (1991). The Constitution of NEFEN, (Kathmandu: NEEN)

Nair, Janaki (1996). *Women and Law in Colonial India: A Social History*. New Delhi: Kali for Women.

NFDIN (2003).National Foundation for Development of Indigenous Nationalities: An Introduction, (Kathmandu: NFDIN)

Nepal Army, 2009, Bhadrakali, Kathmandu. http://www.nepalarmy.mil.np/inclusiveness.php

Paik, Shailaja (2011). Mahar-Dalit-Buddhist: The history and politics of naming Maharastra, *Contributions to Indian Sociology*, Vol. 45(2), 217-241

Pathak, Bishnu (24 Dec, 2007). Nepal and Desire for Ethnic Autonomy, *Situation Update 58*, Conflict Study Center,

Purkayastha, Bandana (2012). Intersectionality in a Transnational World,*Gender& Society,* Vol.26 (1), 55-66

Royal Nepal Academy, (1084).*Nepali BrihatShabdakosh* (Kathmandu: Royal Nepal Academy)

Sharma, P.R. (2004). Introductory Remarks on The Caste Hierarchy and the State in Nepal, (Kathmandu: Himal Books)

Sharma, Sudhindra (2005). Hindu Kingdom and Secularism, In Marry Daison and PratyushOnta (eds.). *Sociological Thoughts in the Context of Nepal* (in Nepali Language), 447-475

Sharma, Sudheer (2002). *The Ethnic Dimension of the Maoist Janajati urgency*, unpublished report

Shrestha, Balgopal (1999). The Newars: The indigenous population of the Kathmandu valley in the modern state of Nepal. *Contributions to Nepalese Studies, 26(1),* 83-117

Shrestha-Schipper, Satya (2008-2009). Women's Participation in the People's War in Jumla. *European Bulletin of Himalayan Research* 33-34: 105-122

Stiller, L. F. (1968). *Prithivi Narayan Shah in the light of dibya-Upadesh (divinely Said).* Ranchi: The Catholic Press.

TauliCorpoj, Vicky (1999). Reclaiming Balance: Indigenous Peoples, Conflict Resolution & Sustainable Development, In Victoria Tauli-Corpuz&JojiCarino (eds.), (Philippines: Tebtebba Foundation)

Tamang, Siera (June, 2000). Legalizing state patriarchy in Nepal, *Studies in Nepali History and Society,* Vol. 5(1), 127-156

The Carter Center, Observing Nepal's 2008 Constituent Assembly Election

Vollan, Kare (2014), New **SPOTLIGHT** News Magazine, Wed. 22 Jan, 2014,

Warren, Kay (1998). Indigenous Movements and Their Critics. Princeton, NJ: Princeton University Press.

स्थलगत अन्तरवार्ता लिइएका जानकार व्यक्तिहरूको पृष्ठभूमि

उत्तरदाता 'क': उपप्राध्यापक, जनकपुर क्याम्पस, मानवअधिकार कर्मी, अंग्रजी विषयमा स्नातकोत्तर, मधेसी जनअधिकार, नेपाल फोरम निकट, उमेर 42, अन्तरवार्ता 10 डिसम्बर, 2013 (अन्तर्वार्ता समय, 30 मिनट)

उत्तरदाता 'ख': माओवादी पार्टीको जनसरकारको अदालतको पूर्व न्यायधिस तथा सल्लाहकार, झापा, उमेर 55 वर्ष, अन्तर्वार्ता लिएको 6 डिसम्बार, 2013 (अन्तरवार्ता लिएको 30 मिनट)

उत्तरदाता 'ग': किसान २०१३ ,डिसम्वर ८उनीसंग अन्तरवार्ता लिएको ,वर्ष ६२उमेर ,लिम्बु जनजाति समुदायका , अन्)तरवार्ता समयावधी(मिनट ४५ :।

उत्तरदाता 'घ': जिल्ला सचिव, नेकपा (एमाले), वाँके, उमेर 52; पूर्णकालिन नेता, अन्तर्वार्ता लिएको 20 डिसम्बर, 2013 (अन्तरवार्ता लिएको समय 46 मिनट)

उत्तरदाता 'ङ': मौलाना, पूर्व उपाध्यक्ष्य, नेपाल मुस्लिम संगठन; उपाध्याक्ष, धार्मिक सम्वाद समाज, उमेर 60; अन्तर्वार्ता लिएको 25 डिसम्बर, 2013 (अन्तर्वार्ता लिएको समय 46 मिनट)

उत्तरदाता 'च': मधेसी जनअधिकार फोरम, नेपाल धनुषाका नेता, उमेर ३९ वर्ष, अन्तरवार्ता 15 दिसम्बर, 2013 मा लिएको। अन्तर्वार्ता करिव 47 मिनट लिएको ।

उत्तरदाता 'छ': पूर्व लडाकु, दलित महिला, नेकपा- माओवादी (वैद्दय समुह), उमेर 32; अन्तरवार्ता लिएको 7 डिसेम्बर, 2013 (अन्तरवार्ता लिएको समय 35 मिनट)

उत्तरदाता 'ज': थारु कल्याणकारिका नेता, बाँके जिल्ला; उपाध्यक्ष, जनजाति महासंघ बाँके, उमेर 37; अन्तरवार्ता लिएको 25 डिसम्बर, 2013 (समय 29 मिनट)

उत्तरदाता 'झ': नेता, नेपाली काँग्रेस, बाँके; उमेर 34; अन्तरवार्ता लिएको 21 डिसेम्बर, 2013 (समय 40 मिनट)

उत्तरदाता 'ञ': केन्द्रीय कमिटी, साँस्कृतिक विभाग, एकिकृत नेकपा (माओवादी), दलित; पूर्वशिक्षक, उमेर 65; मोरङ् जिल्ला; अन्तरवार्ता लिएको 7 डिसम्बर, 2013 (30 मिनट)

उत्तरदाता 'ट': कमाण्डर, लिम्बुवान भोलेन्टियर्स; संघीय लिम्बुवान राज्य परिषद, उमेर 38; अन्तर्वार्ता लिएको, 7 डिसम्बर, 2013 (40 मिनट)